

Häpeä ja ulkopuolisuus
Imre Kertészin *Kohtalottomuudessa*

Anna Kokko
Pro gradu -tutkielma
Ohjaajat Janne Saarikivi & Magdolna Kovács
Helsingin yliopisto
Suomen kielen, suomalais-ugrilaisten ja
pohjoismaisten kielten ja kirjallisuuksien laitos
Helmikuu 2018

Tiedekunta/Osasto – Fakultet/Sektion – Faculty Humanistinen		Laitos – Institution – Department Suomen kielen, suomalais-ugrilaisten ja pohjoismaisten kielten ja kirjallisuuksien laitos	
Tekijä – Författare – Author Anna Kokko			
Työn nimi – Arbetets titel – Title Häpeä ja ulkopuolisuus Imre Kertészin <i>Kohtalottomuudessa</i>			
Oppiaine – Läroämne – Subject Suomalais-ugrilaiset kielet ja kulttuurit			
Työn laji – Arbetets art – Level Pro gradu		Aika – Datum – Month and year Helmikuu 2018	Sivumäärä– Sidoantal – Number of pages 85
Tiivistelmä – Referat – Abstract <p>Tutkielma keskittyy Unkarin ainoan kirjallisuuden Nobelin saaneen Imre Kertészin pääteokseen <i>Kohtalottomuus</i> (<i>Sorstalanság</i>, 1975) ja siinä ilmeneviin häpeän ja ulkopuolisuuden kuvauksiin. <i>Kohtalottomuuden</i> toistuvia teemoja ovat ulkopuolisuus ja toiseus, joita on tarkasteltu jo aiemmissa tutkimuksissa varsin kattavasti. Tämä tutkimus lähestyy kuitenkin ulkopuolisuutta siihen kietoutuvien häpeän ilmentymien kautta ja pyrkii käsittelemään häpeän ilmenemismuotoja yhtenä teosta määrittävänä kokonaisuutena. Tutkimuskysymyksiä ovat: onko romaanissa laajoja häpeän ilmenemismuotoja, millaisia häpeän ilmenemismuotoja romaanissa on ja liittyykö häpeä ulkopuolisuuteen – ja jos liittyy, millä tavoin? Hypoteesit ovat, että <i>Kohtalottomuudessa</i> on toistuvia, merkittäviä ja toisistaan erillisiä häpeän ilmenemismuotoja, ja että häpeä liittyy ulkopuolisuuteen syy-seuraussuhteen kautta, ollen joko syy ulkopuolisuuteen tai seuraus ulkopuolisuudesta.</p> <p>Tutkielmassa häpeä määritellään psykologi Tomkinsin häpeän affektin mukaisesti. Häpeä sisältää tuntemukset syyllisyydestä, häpeästä ja ujoudesta tai noloudesta, ja siihen voi liittyä myös häpäisyjä. Tutkielma ei kuitenkaan noudata tarkasti Tomkinsin affektin määritelmää, vaan puhuu tunteista nimityksillä tuntemus ja tunne, seuraten kulttuuriteoreetikko Ngain esimerkkiä välttää tunteiden jaottelua kahteen selvärajaiseen luokkaan. Tämä mahdollistaa kaunokirjallisen teoksen tulkittamisen yhtenäisenä taideteoksena eikä vain yksittäisinä ilmauksina häpeästä. Häpeän ilmenemismuotoja lähestytään kirjallisuudentutkimuksessa yleisesti käytetyllä metodilla, teoslähtöisellä tekstianalyysillä.</p> <p>Analyysin kautta on ilmeistä, että häpeä on <i>Kohtalottomuudessa</i> laajalti esiintyvä tunne. Teoslähtöinen tekstianalyysi osoittaa, että häpeä on myös monisyistä ja selkeästi eroteltavissa eri alakategorioihin, joista jokaisesta on romaanissa useita esimerkkejä. Häpeään liittyvät tekijät ovat romaanissa lähes jatkuvasti läsnä ja kietoutuvat ulkopuolisuuden tematiikkaan, ja häpeä on vahvasti läsnä romaanin käännekohtissa. Ulkopuolisuuden ja häpeän suhde on romaanissa tiivis. Niiden välinen suhde ei kuitenkaan ole analyysin perusteella selkeä. Häpeä ei nouse ulkopuolisuuden yksiselitteiseksi syyksi, eikä ulkopuolisuus yksin selitä häpeää, vaan suhde tuntuu olevan molemminpuolinen.</p>			
Avainsanat – Nyckelord – Keywords unkarilainen kirjallisuus, kirjallisuudentutkimus, tunteiden tutkimus, häpeä, tekstianalyysi			
Säilytyspaikka – Förvaringställe – Where deposited Keskustakampuksen kirjasto			
Muita tietoja – Övriga uppgifter – Additional information			

Sisällys

1 Johdanto	1
1.1 Kohtalottomuudesta ja sen vastaanotosta Unkarissa	3
1.2 Kaunokirjallisuuden merkitys holokaustin muistamisessa	5
1.3 Tutkimuksen rakenne	7
2 Teoriatausta	9
2.1 Ulkopuolisuus ja identiteetti Kertészin teksteissä	11
2.2 Häpeä – affekti, tunne, emootio	13
2.2.1 Tomkinsin affektiteoria	15
2.2.2 Häpeä osana identiteetin muodostumista	18
3 Häpeä ja ulkopuolisuus	20
3.1 Altavastajan asema	22
3.1.1 Analyysi	24
3.1.2 Yhteenveto	33
3.2 Juutalaisuus	35
3.2.1 Analyysi, juutalainen perhe	35
3.2.2 Analyysi, muut juutalaiset	39
3.2.3 Yhteenveto	46
3.3 Unkarilaisuus	47
3.3.1 Analyysi	48
3.3.2 Yhteenveto	53
4 Ruumiin ja sisäisen arvojärjestelmän muutos	54
4.1 Ruumiillinen häpeä	55
4.1.1 Analyysi	55
4.1.2 Yhteenveto	67
4.2 Itsensäkieltämisen arvojärjestelmä	68
4.2.1 Analyysi	69
4.2.2 Yhteenveto	74
5 Päätelmät	76
6 Lopuksi	80
Lähteet	83

1 Johdanto

Tutkielma keskittyy Unkarin ainoan kirjallisuuden Nobelin saaneen Imre Kertészin pääteokseen *Kohtalottomuus* (*Sorstalanság*, 1975) ja siinä ilmeneviin häpeän ja ulkopuolisuuden kuvauksiin. *Kohtalottomuuden* toistuvia teemoja ovat ulkopuolisuus ja toiseus, joita on tarkasteltu jo aiemmissa tutkimuksissa varsin kattavasti. Tämä tutkimus lähestyy kuitenkin ulkopuolisuutta siihen kietoutuvien häpeän ilmentymien kautta ja pyrkii käsittelemään häpeän ilmenemismuotoja yhtenä teosta määrittävänä kokonaisuutena. Tutkimuskysymyksiä ovat: onko romaanissa laajoja häpeän ilmenemismuotoja, millaisia häpeän ilmenemismuotoja romaanissa on ja liittyykö häpeä ulkopuolisuuteen – ja jos liittyy, millä tavoin? Hypoteesit ovat, että *Kohtalottomuudessa* on toistuvia, merkittäviä ja toisistaan erillisiä häpeän ilmenemis-muotoja, ja että häpeä liittyy ulkopuolisuuteen syy-seuraussuhteen kautta, ollen joko syy ulkopuolisuuteen tai seuraus ulkopuolisuudesta.

Tutkielmassa häpeä määritellään psykologi Silvan Tomkinsin häpeän affektin mukaisesti (Tomkinsin teoria avataan tarkemmin luvussa 2.2.1). Häpeä sisältää tunteukset syyllisyydestä, häpeästä ja ujoudesta tai noloudesta, ja siihen voi liittyä myös häpäisyjä. Häpeä syntyy tietynlaisen mekanismin avulla, jossa katse (todellisen tai kuvitellun toisen) on usein avainasemassa. Jatkossa häpeästä puhuttaessa viitataan tähän häpeän määritelmään, eikä yleismaailmalliseen määritelmään häpeästä selkeästi erillisenä tunteuksena syyllisyydestä. Tämä tutkimus ei seuraa Tomkinsin affektin määritelmää, vaan puhuu tunteista nimityksillä tuntemus ja tunne, seuraten kulttuuriteoreetikko Sianne Ngain esimerkkiä välttää tunteiden jaottelua kahteen selvärajaiseen luokkaan. Tutkimus ottaa näin myös etäisyyttä todellisen maailman ilmiöitä varten kehitellyistä häpeän teorioista, mikä mahdollistaa kaunokirjallisen teoksen tulkitsemisen yhtenäisenä taideteoksena eikä vain yksittäisinä ilmauksina häpeästä.

Häpeä on tutkimuksen keskiössä, koska sen läsnäolo on noussut omassa lukukokemuksessani hyvin vahvasti esille. Kertészin tuotantoa ei ole aiemmin tutkittu häpeän tematiikan lähtökohdista, vaikka häpeä selkeästi on iso osa *Kohtalottomuuden* ja sen sisarteosten *Tappion* (*A kudarc*, 1988), *Kaddishin syntymättömälle lapselle* (*Kaddis a meg nem született gyermekért*, 1990) ja *Lopetuksen* (*Felszámolás*, 2003) tematiikkaa. Tunteet ja tunneteoriat ylipäänsä ovat valitettavan aliedustettuja Kertészin tuotantoa

käsittelevissä tutkimuksissa. Jo Nobel-palkinnon julkistamisen yhteydessä julkaistussa Ruotsin akatemian (2002) lehdistötiedotteessa Kertésziä kuvaillaan sanoin ”he relieves his readers of the burden of compulsory emotions”. Lause viitanee Kertészin tapaan välttää sentimentaalisuutta ja lukijan samaistumaan kutsumista teoksissaan. Väite herätti kuitenkin mielenkiintoni: oma intuitiivinen tulkintani Kertészin tuotannosta on aina ollut, että se on hyvin affektiivista, vaikka välttääkin sentimentaalisuutta. Kertészin kirjallinen tyyli on aina kiehtonut minua, sillä kaikki hänen tekstinsä tuntuvat ylittävän hyvin omintakeisella tavalla kirjallisuuden rajoja. *Kohtalottomuutta* käsitellään tässä tutkimuksessa fiktiivisenä teoksena, mutta toisaalla teos on nähty myös yksiselitteisesti autofiktiona – samoin Kertészin tietokirjallisuudeksi luokiteltavat teokset ja esseet ovat tyyliltään varsin kaunokirjallisia, ja niitä täytyy lukea hieman samoin kuin kaunokirjallisuutta: pitäen koko ajan mielessä, että kertoja ja kirjailija eivät ole sama henkilö.

Kohtalottomuus sijoittuu holokaustikirjallisuuden kaanoniin, ja unkarilaisfilosofi Ágnes Heller (2005) on nimittänyt teosta ainoaksi täysin autenttiseksi holokaustiromaaniksi. Holokaustia käsittelevä kaunokirjallisuus on yleisesti ottaen jossakin määrin sentimentaalista ja kauhun ja pelon kyllästämää; siinä kontekstissa Kertész näyttäytyy hyvin erilaisena kirjailijana. Kauhun ja pelon ovat *Kohtalottomuudessa* poissaolevia elementtejä, joita holokaustikirjallisuuden kontekstin tunteva lukija etsii ja jopa odottaa kohtaavansa. Suomessa teosta on markkinoitu Kertészin omaelämäkerrallisena kertomuksena keskitysleirielämästä, mikä sekin vahvistaa lukijan ennakkoodotuksia sentimentaalisuudesta. Tunteista karsittu kerronta ei kuitenkaan vastaa näitä odotuksia, mikä vahvistanee kokemusta tunteettomuudesta. *Kohtalottomuuden* arvioissa ja sisällön kuvauksissa nouseekin usein esille minäkertojan tunteettomuus ja naiivius, jopa kylmyys (mm. Saarelainen 2004; Puumala 2003; Wilhelmsson 2006).

Kertész itse kieltää *Kohtalottomuuden* olevan omaelämäkerrallinen ja vetoaa teostensa olevan täysin fiktiivisiä (mm. Rosenfeld 2011: 233, Franklin 2011: 122). Myös esimerkiksi Kertészin suomentaja Outi Hassi (2012) pitää omaelämäkerrallista lähtökohtaa suorastaan virheellisenä: ”Jos romaania lukee omaelämäkerrallisena keskitysleirikuvausena, siitä ei välttämättä saa mitään irti.” Myös Kertészistä väitöskirjansa kirjoittanut Sára Molnár (2005) on sitä mieltä, että Kertészin tuotannon tulkitseminen omaelämäkerrallisena on sen yksinkertaistamista. Tämä tutkimus keskittyykin *Kohtalottomuuteen* fiktiona ja pyrkii välttämään teoksen tulkitsemista autofiktiivisenä.

Tutkimus pyrkii siis erittelemään romaanissa esiintyviä toistuvia ja romaanin kokonaisuuden kannalta olennaisia häpeän ilmenemismuotoja. Erityinen huomio on häpeän suhteessa ulkopuolisuuden kokemuksiin. Häpeä ja ulkopuolisuus vaikuttavat kietoutuvan erottamattomasti toisiinsa, eikä ensi silmäyksellä ole lainkaan selvää, kumpi on syy ja kumpi seuraus. Yhtenä tavoitteena onkin selventää häpeän ja ulkopuolisuuden välistä suhdetta. Teoksen pohjavireenä kulkevat häpeä ja ulkopuolisuus liittyvät hyvin vahvasti myös identiteettiin ja sen muodostumiseen, joten tutkimus sivuaa myös häpeän ja ulkopuolisuuden suhdetta identiteettiin.

Tutkimus edustaa kirjallisuuden ja tunteiden tutkimusta. Tunteiden tutkimus on kirjallisuustieteessä melko uusi suuntaus, mutta kirjallisuudessa esiintyvä häpeä on ollut kiinnostuksen kohteena. Esimerkiksi kotimaista kirjallisuutta tutkivien Siru Kainulaisen ja Viola Parente-Čapkován toimittama antologia *Häpeä vähän! Kriittisiä tutkimuksia häpeästä* käsittelee häpeää myös kaunokirjallisen aineiston kautta. Kirjallisuustieteessä ei kuitenkaan ole yksiselitteistä mallia vastaamaan kaikkia kirjallisuuden tunteiden tarkastelun tarpeita, jonka avulla tutkia häpeää. Häpeä on luonteeltaan monisyinen ja monialainen, ja psykologiaa ja sosiologiaa teoksessaan *Blush: Faces of Shame* hyödyntänyt sukupuolentutkimuksen professori Elspeth Probyn (2005) ja kulttuuri-politiikasta ja tunteiden tutkimuksesta teokseensa *Queer Attachments: The Cultural Politics of Shame* ammentanut sukupuolentutkimuksen professori Sally Munt (2007) korostavat, että häpeän tutkimuksessa monitieteisyys on välttämätöntä. Häpeä on ambivalentti, samanaikaisesti kontekstisidonnainen ja universaali, yksilöllinen ja yhteisöllinen (Kainulainen & Parente-Čapková 2011, 8; Probyn 2005). *Kohtalottomuuden* analyysissä ja tulkinnassa hyödynnetäänkin useiden alojen teorioita ja ideoita häpeästä.

1.1 Kohtalottomuudesta ja sen vastaanotosta Unkarissa

Kohtalottomuus kertoo nuoren juutalaispojan kokemuksista keskitysleirillä, ja on näin osa holokaustikirjallisuuden kaanonin. Budapestissa elävä poika noudattaa juutalaislakeja kuuliaisesti ja pohtii suhdettaan maailmaan. Romaani alkaa siitä päivästä, kun Gyurin isä lähetetään työleirille. Pian Gyuri itse on valmistavassa palvelussa tehtaalla, jonne matkatessaan hänet ja muut tehtaan alaikäiset juutalaistyöntekijät pysäytetään.

Heidät kuljetetaan tiilitehtaalle, jonne on kerätty muitakin juutalaisia, ja sieltä pojat päättävät ilmoittautua vapaaehtoisesti työpalvelukseen. Juna vie heidät Auschwitz-Birkenauhun, jossa tulijat jaetaan työkuntoisiin ja liian heikkoihin. Gyuri viettää työ- ja keskitysleireillä noin vuoden ennen leirien vapautumista, jonka jälkeen hän palaa Budapestiin. Romaani loppuu auringonlaskuun Gyurin kävellessä kohti äitinsä vanhaa asuntoa ja haikaillessa takaisin keskitysleirille.

Gyuri on romaanin minäkertoja ja pyrkii kertojanakin olemaan tietyllä tapaa ulkopuolinen tapahtumista, mikä vahvistaa teoksen ulkopuolisuuden teemaa. Kerronta on hyvin toteavaa ja keskittyy tapahtumiin, eikä poika nimeä tai erittele tunteitaan kuin harvoin. Lisäksi kokijan ja kertojan välinen etäisyys vaihtelee romaanissa jatkuvasti, mikä tuo oman lisänsä teoksen tulkinnan kerrostumiin. Teos on tulkittavissa monella tavalla, ja vaikka tämä tutkimus pyrkiikin käsittelemään romaania kokonaisuutena, tutkimuksen keskiössä on häpeä ja siihen tiiviisti liittyvät ulkopuolisuus ja identiteetti, joten mahdollisia tulkintoja ja osa-alueita jää myös tämän tutkimuksen ulkopuolelle.

Kohtalottomuuden kerronnassa tunteiden nimeäminen on vähäistä – silloinkin kun kertoja viittaa tunteeseen tai oloonsa, se on hyvin epämääräisesti ilmaistu. Tästä syystä häpeään liittyvien esimerkkien erittely tekstistä tehdään tutkimuksessa muilla keinoin kuin hakemalla tiettyjä sanoja. Häpeään liittyvät esimerkit on poimittu muusta tekstistä sen perusteella, kuinka ne peilautuvat teokseen kokonaisuutena ja tulkiten herkästi muutoksia teoksen tunnelmassa. Tekstianalyysi metodina vaatii myös kielen erinomaista hallintaa, ja sen vuoksi tekstianalyysi on tehty pääasiassa Outi Hassin suomennoksen pohjalta. Näin lähiluvussa on voitu keskittyä nimenomaan teoksen tunnelman muutoksiin, ja myös mahdolliset kielimuurin aiheuttamat väärinymmärrykset on vältetty. Hassin suomennos on taidokas ja noudattelee tarkasti alkukielistä tekstiä. Esimerkit on tarkistettu unkarinkielisestä *Sorstalanságista*, ja analyysin sitä kaivatessa myös unkarinkielistä tekstiä käsitellään analyysissa.

Kohtalottomuuden vastaanotto ja Kertészin Nobel-palkinnon aiheuttamat reaktiot Unkarissa ovat mielenkiintoisia ja kertovat paljon romaanin asemasta osana unkarilaista kirjallisuutta. Kertészillä oli vaikeuksia saada romaania julkaistuksi, ja alun perin teos julkaistiin vuonna 1975 sensuroituna (Gustafsson 2003). Teos jäi hyvin vähälle huomiolle Unkarissa, mutta oli kuitenkin tietyissä kirjallisuuspöireissä arvostettu. Kertészin Nobel-palkinto vuonna 2002 herätti luonnollisesti Unkarissa paljon huomiota, mutta huomio oli hyvin kahtiajakautunutta; liberaalit lehdet ja kriitikot

iloitsivat palkinnosta, mutta konservatiivinen oikeisto suhtautui Kertészin varauksella tämän juutalaisuuden vuoksi. (Marsovszky 2005.) Mediaa ja politiikkaa tutkinut Magdalena Marsovszky (2005) viittaa Nobel-palkinnon nostattamien Kertésziin negatiivisesti suhtautuvien vastaanottojen liittyvän paitsi antisemitismiin Unkarissa, myös siihen, että holokausti on pysynyt Unkarissa tietynlaisena vaiettuna aiheena vielä 2000-luvullakin. Tässä(kin) kontekstissa *Kohtalottomuus* on merkittävä osa unkarilaisen kirjallisuuden kaanonia ja historiaa, vaikka se on noussut suuren yleisön tietoisuuteen Unkarissa vasta Kertészin Nobel-palkinnon jälkeen.

1.2 Kaunokirjallisuuden merkitys holokaustin muistamisessa

Kirjailija Yogram Kaniuk toteaa dokumentissa vuodelta 2015, että Israelissa on 250 000 holokaustista selvinnyttä, mutta heitä kuolee 1000 joka kuukausi. Dokumentissa haastatellut lukuisat kirjailijat ja historioitsijat eri puolilta Eurooppaa ja Israelista jakavat kaikki huolen siitä, että holokaustin kokeneita ei pian enää ole. Holokaustin muistaminen jää siis historiankirjoituksen, tallenteiden ja muistojen varaan – joilta, kuten eräs haastatelluista toteaa, ei voi kysellä tarkentavia kysymyksiä. (Jusqu’au dernier 2015.) Historiantutkija Jan Löfström (2015: 50) huomioi, että erityisesti (lasten ja nuorten) opetuksen kannalta holokaustin kokeneen sukupolven katoaminen nähdään ongelmallisena, koska ”muistot jäävät sekundaaristen todistajien varaan ’moraalisten todistajien’ kuoltua” (Löfström viittaa moraalisilla todistajilla holokaustin kokeneisiin ihmisiin).

Holokaustin muistamisen tärkeydestä ollaan yleisesti samoilla linjoilla: holokausti tulee muistaa, jos ei muista syistä, niin ainakin sen toistumisen välttämiseksi. Pelkkä muistaminen ilman ymmärrystä ei kuitenkaan riitä ja jää herkästi sanahelinäksi, kuten Löfström (2015: 50) huomauttaa: toisen maailmansodan jälkeenkin on tapahtunut useita ihmisoikeusloukkauksia, joita ei välttämättä kovin sinnikkäästi ole edes yritetty estää. Jotkut ovat sitä mieltä, että holokaustin ymmärtäminen vaatii samaistumista sen uhreihin (esim. kirjailija David Grossman, Jusqu’au dernier 2015), mutta samaistuminen holokaustiin on nähty myös epäeettisenä (mm. Franklin 2011). Samaistumisen sijaan voi pyrkiä muistamaan tai todistamaan holokaustin uhrien kokemuksia.

Todistajuus tässä merkityksessään eroaa käsitteenä holokaustin ns. moraalisesta todistajasta, jolla viitataan keskitysleirin henkilökohtaisesti kokeneeseen henkilöön.

Psykoanalyysissa todistajuudella (*witnessing*) tai todistajalla viitataan henkilöön, joka tunnistaa ja tunnustaa sekä reagoi vastavuoroisesti yksilön kokemukseen (Gerson 2009). Holokaustikirjailijoista ja holokaustin 'toisesta sukupolvesta' kirjoittanut kirjallisuuskriitikko Ruth Franklin (2011: 229) erottelee todistajuutta: hänen mielestään pyrkimys todistaa holokaustia ”kuin olisi ollut siellä” (tällä Franklin viittaa lähinnä toisen sukupolven tapaan omia vanhempiensa kokemus, selkeimpänä esimerkkinä toisen sukupolven edustajan vaatimus holokaustin kokeneiden väistymisestä, tilan luovuttamisesta holokaustikeskustelussa seuraavalle sukupolvelle) on tuomittava ja perusteeton. Franklin kirjoittaa kuitenkin, että kaikilla jotka eivät kokeneet holokaustia – ei-todistajilla (*nonwitnesses*), jälkitodistajilla (*post-witnesses*), pseudotodistajilla (*pseudowitnesses*) – on velvollisuus sekä muistaa holokausti että sijoittaa se pysyvästi historialliseen perspektiiviin (jolla hän selkeästi viittaa holokaustin merkityksen tunnustamiseen siinä määrin, ettei vastaavanlaisia puhdistuksia tapahtuisi missään päin maailmaa) (Franklin 2011: 229–233).

Kertész ja muut holokaustin kokeneet ja siitä kirjoittaneet kirjailijat ovat holokaustin muistamisen ja samalla sen ymmärtämisen kannalta keskeisessä asemassa. Avraham B. Yehoshuan (Jusqu’au dernier 2015) sanoin: ”Vain kirjallisuus voi säilyttää muiston. - - [Kauno]kirjallisuus on paras keino säilyttää muistoja tuleville vuosisadoille.” Moni muukin on todennut fiktion tärkeäksi holokaustin muistamisen kannalta (mm. Young 1990). Kaunokirjallisuus antaa kirjoittajalleen myös vallan sisällyttää kokemuksia ja tunteita aivan eri tasolla kuin faktoihin pohjautuva historiankirjoitus, joka on yleensä jättänyt uhrien kertomukset epäluotettavina (mitä ihmisen muisti toki aina on) sivuun historian keskiöstä.

Historiallinen tarkkuus on kuitenkin jo itsessään paradoksaalinen käsite: usein osa todisteista on tuhoutunut, ja lisäksi historiaakin kirjoitetaan aina tietystä positiosta käsin. Historiankirjoituksen täytyy turvautua faktoina pidettyihin asioihin; kuitenkin Kertész (2003) viittaa Nobel-puheessaan *Heureka!* Buchenwaldin päiväraporttiin, jonka Buchenwaldin muistokeskuksen johtaja hänelle lähetti ja jossa kaikki tiedot Kertészistä ovat raportissa väärin – syntymäaika, ammatti, ilmoitus kuolemasta. Historiankirjoitus kuitenkin pyrkii tarkkuuteen ja faktoihin juuri raportin kaltaisten asiakirjojen kautta (toki yksittäisen ihmisen kohtalo on historian kannalta erityisen merkittävää vain

harvinaisissa tapauksissa). Ja vaikka historiankirjoitus olisikin tarkkaa, tarkkuus ei välttämättä ole holokaustin ymmärtämisen kannalta välttämättä tärkeintä.

Ymmärtämisen kannalta tärkeää on kuunnella kokemuksista kumpuavia tunteita. Franklin (2011: 242) kirjoittaa kirjallisuuden yleismaailmallisuudesta; hänelle kirjallisuus alleviivaa ihmisyyden perustavanlaatuisia samanlaisuutta, ja toimii näin herättelevänä tekijänä empatialle. Vaikka holokaustiin kokemuksena ei välttämättä ole mahdollista eikä siihen tulisi yrittää samaistua, oli kokemus sitten kaunokirjallisessa tai historiallisessa kontekstissa, kokemus voi aueta ymmärrettävämmäksi siihen liittyvien tunteiden kautta. Tunteet ovat kaikille tuttuja ja samaistuttavia, ja voivat toimia yhteisenä tekijänä koetun ja kuullun kokemuksen välillä, auttaen ymmärtämään kokemuksen merkityksen kokonaisuudessaan.

1.3 Tutkimuksen rakenne

Seuraavassa luvussa esitellään tutkimuksen teoriataustaa. Teorialuku on jaettu kahteen alalukuun, joista ensimmäinen käsittelee tämän työn kannalta olennaisia aiempia Kertészin tuotannosta tehtyjä tutkimuksia. Alaluku 2.2 puolestaan käsittelee häpeää, erittelee tutkimuksen kannalta merkittäviä häpeäteorioita ja luo raamit sille, millä tavoin *Kohtalottomuudessa* esiintyvää häpeää tässä tutkimuksessa lähestytään.

Luvussa 3 käsitellään ulkopuolisuuteen eri tavoin liittyviä häpeän ilmenemismuotoja, ja se on myös ensimmäinen analyysiluku. Luku on jaoteltu kolmeen alalukuun häpeän aiheuttajan eli objektin mukaan (altavastaajan asema, juutalaisuus ja unkarilaisuus). Jokaisesta häpeän objektista on runsaasti esimerkkejä, ja sitaattit on pyritty asettelemaan peräkkäin samassa järjestyksessä kuin romaanissakin, jotta kokonaiskuva teoksesta pysyisi läpi tutkimuksen selkeänä. Jokainen alaluvuista sisältää analyysiosion ja lyhyen yhteenvedon siitä, mitä alaluvussa on käsitelty.

Luku 4 jatkaa analyysia, mutta liittyy identiteetin muodostumiseen ja häpeään ulkopuolisen identiteetin muovaajana. Luvussa käsitellään ruumiillista häpeää ja itsensäkieltämisen arvojärjestelmää, joita analysoidaan lainausten avulla. Luku 4 päättää analyysin. Luvussa 5 kerrataan lyhyesti koko tutkimuksen tavoitteet ja tulokset sekä todetaan ne asiat, jotka tutkimus on *Kohtalottomuudesta* osoittanut. Luku 5 pyrkii yhdistämään ne asiat, joita häpeän ilmenemismuodoista on todettu analyysiosiossa,

kattavaksi kokonaiskuvaksi häpeästä, ulkopuolisuudesta ja ulkopuolisen identiteetistä *Kohtalottomuudessa*. Tutkimus päättyy lukuun 6, joka on reflektointia tutkimuksen onnistumisesta kokonaisuudessaan sekä pohdintaa valituista teorioista ja tekstilähtöisen teosanalyysin metodista.

2 Teoriatausta

Työn teoreettinen tausta on tunteiden tutkimuksessa ja varsinkin erilaisissa häpeä-teorioissa. Psykologiassa tunteita on luonnollisesti analysoitu jo pitkään, ja erityisesti 1960-luvulla vaikuttaneen psykologi Silvan Tomkinsin teoriat ovat inspiroineet monia humanististen tieteiden edustajia. Eve Kosofsky Sedgwick ja Adam Frank (1995) ovat 90-luvulla nostaneet Tomkinsin jälleen tunteiden tutkimuksen keskiöön kokoamalla Tomkinsin teorioiden olennaisimmat osat teokseen *Shame and Its Sisters: A Silvan Tomkins Reader*. Tämä tutkimus seuraa Sedgwickin ja Frankin toimittamaa teosta paitsi siksi, että se on ollut keskeinen tunteiden tutkimuksen suosiolle, myös siitä syystä, että Sedgwick ja Frank ovat toimittaneet Tomkinsin tärkeimmät tekstit muotoon, jota on mahdollista seurata ja hyödyntää muidenkin kuin psykologian alojen tutkimuksessa ilman psykologian oppialan täydellistä hallitsemista; Tomkinsin alkuperäiset tekstit ovat osoittautuneet tämän tutkimuksen tarkoituksiin liian monitulkintaisiksi, jotta niitä voitaisiin hyödyntää ilman väärinkäsitysten vaaraa.

Kirjallisuudentutkija Anna Helle ja kotimaisen kirjallisuuden lehtori Anna Hollsten (2017, 10–12) muistuttavat, että filosofian historiassa tunteiden tutkimuksella on pitkä perinne, vaikka 1900-luvulla kirjallisuustiede pyrkinen kohti eksaktia tieteellisyyttä ja pois subjektiivisista tulkinnoista. Ihmistieteissä tunteet ovat nousseet uudelleen keskeiseksi tutkimusaiheeksi melko hiljattain (mts. 7). Sukupuolen-tutkimuksessa tunteet ovat olleet mielenkiinnon kohde hieman muita humanistisia aloja pidempään, ja suuri osa häpeää käsittelevistä uusista tutkimuksista pohjautuu jossakin määrin sukupuolentutkimuksen näkökulmasta kirjoitettuihin artikkeleihin.

Helle & Hollsten (2017, 8) perustelevat tunteiden ja affektiivisuuden tutkimisen tärkeyttä kirjallisuustieteessä sillä, että sen kautta saadaan parempi kuva kirjallisuuden vaikuttavuudesta ja lukijaa liikuttavista mekanismeista. He toteavat myös, että ”[t]unteisiin vaikuttaminen on keskeinen osa kaunokirjallisen merkityksen välittämistä, mitä ei aikaisemmassa tutkimuksessa ole otettu riittävästi huomioon” (mts. 8). Tunteiden mahdollista subjektiivisuutta ei enää koeta uhkana tieteellisyydelle, kun kirjallisuustiede on muutoinkin omaksunut sen käsityksen, että ”kaunokirjallisuuden lukeminen ja tulkitseminen on sidoksissa esimerkiksi aikaan, paikkaan, kulttuuriin, sukupuoleen, luokkaan ja etniseen taustaan” (mts. 12).

Kertész on ainoa Nobelin kirjallisuuspalkinnon saanut unkarilainen, ja lisäksi ensimmäinen holokaustista selvinnyt, jolle kirjallisuuden Nobel on annettu (Kertzer 2005: 115). Luonnollisesti nämä tekijät ovat saaneet tutkijat kiinnostumaan Kertészin tuotannosta. Kertészin tuotantoa ja hänen merkitystään on tutkittu verrattain paljon, ja erityisesti tässäkin tutkimuksessa aineistona oleva *Kohtalottomuus* on innoittanut tutkimuksia ja tutkielmia. Aiemmat tutkimukset ja artikkelit käsittelevät niin Kertészin saamaa vastaanottoa Nobelin julkistamisen jälkeen, Kertészin merkitystä holokaustikirjailijana kuin Kertészin tuotannon narratiivisia ratkaisujakin, ja Kertészistä on kirjoitettu useilla kielillä ympäri maailmaa.

Tämän tutkimuksen pohjalla ovat erityisesti artikkelit ja tutkielmat, jotka käsittelevät identiteettiä ja ulkopuolisuutta. Identiteetistä ja ulkopuolisuudesta Kertészin tuotannossa on kirjoittanut historiantutkija Mare van den Eeden (2015). Myös Keski- ja Itä-Euroopan tutkimukseen suuntautunut Sara D. Cohen (2005) on käsitellyt identiteettiä ja sen lisäksi juutalaisuutta Unkarissa kirjoittaessaan Kertészistä. Toiseudesta ja ulkopuolisuudesta Kertészin tuotannossa on kirjoittanut mm. itäeurooppalaisen kirjallisuuden tutkija Paul Várnai (2005). Várnai on käsitellyt myös ironiaa *Kohtalottomuudessa*, ja *Kohtalottomuuden* ironiaa sivutaan lyhyesti myös tässä tutkimuksessa. Suomeksi ironiasta Kertészin tuotannossa ovat kirjoittaneet Kertészin tuotantoa suomentanut Outi Hassi (2012) ja *Kohtalottomuuden* ironiasta ja fokalisaatiosta pro gradu -tutkielmansa tehnyt Leena Laasonen-Szilvay (2004).

Työn teoreettinen tausta muodostuu monialaisista häpeäteorioista ja aiemmista tutkimuksista, jotka käsittelevät ulkopuolisuutta ja identiteettiä Kertészin tuotannossa. Analyysi on teoslähtöistä tekstianalyysia, ja teosta tulkitaan seuraavaksi esille nostettavien teorioiden kehyksessä. *Kohtalottomuuden* analyysissa on pyritty siihen, että sitaattien ja analyysin avulla lukija saisi mahdollisimman kattavan kuvan paitsi häpeän rakenteista ja suhteesta ulkopuolisuuteen ja identiteettiin, myös romaanista kokonaisuutena. Kokonaiskuva on oleellinen siksi, että häpeän, ulkopuolisuuden ja identiteetin tematiikka lävistää romaanin läpikotaisin, mikä ei välity, jos häpeän ilmenemismuotoja käsitellään ainoastaan yksittäin, toisistaan erillisinä kokonaisuuksina.

Tutkimus yhdistää todellisen maailman ilmiöihin kehitetyt teoriat taiteen tutkimuksen metodeihin. Psykologian teorioita on aiemminkin käytetty kirjallisuuden tutkimuksessa, ja erityisesti psykoanalyysi on osaltaan vaikuttanut kulttuurin tutkimukseen ja näkemyksiin taiteesta. Tässä tutkimuksessa kirjallisuudentutkimus

tarjoaa metodin, teoslähtöisen tekstianalyysin, joka on yleinen, lähes kaikissa kirjallisuutta tarkastelevissa tutkimuksissa käytetty metodi. Analyysi tehdään teorian raameista, ikään kuin teorian läpi teosta lukien, mutta romaani on kokonaisuutena mukana analyysissä, ja toimii jokaisessa johtopäätelmässä kontekstina ja kehyksenä.

2.1 Ulkopuolisuus ja identiteetti Kertészin teksteissä

Historiantutkija Mare van den Eeden (2015) käsittelee artikkelissaan *In the Beginning was the Void: Imre Kertész and The Question of Identity* Kertészin tuotannossa toistuvasti esiintyvää identiteettiä ulkopuolisena kaikesta. Artikkelin päähuomio on Kertészin tuotannon ongelmallisessa identiteetin konseptissa. Eeden hyödyntää analyysissään myös Kertészin proosatuotantoa, jota hän tulkitsee omaelämäkerrallisesta näkökulmasta, mutta hänen huomionsa pohjautuvat kuitenkin pääasiassa Kertészin muuhun tuotantoon – esseisiin, muistelmiin ja päiväkirjoihin. Tosin Kertészin tapauksessa on huomioitava, että genrerajat ovat hänen tuotannossaan hyvin liukuvat, ja siinä missä hänen proosassaan on paljon toden tuntua, myös hänen ei-fiktiivinen tuotantonsa on hyvin proosallista ja tuntuu usein venyttävän todellisuuden tai vähintäänkin käsityskyvyn rajoja.

Eeden (2015) huomauttaa Kertészin kategorisesti kieltäytyvän identiteetistä tai haastavan sen määreitä. Myös Ruotsin akatemia (2002) huomioi tämän puolen Kertészin työstä: akatemia kirjoittaa Kertészin olevan yhden ihmisen muodostama vähemmistö. *Kohtalottomuutta* Eeden (2015) pitää erinomaisena esimerkkinä Kertészille ominaisesta identiteetistä, jonka hahmot löytävät ulkopuolisuudesta. Hahmot ovat ulkopuolisia kielellisesti, yhteiskunnasta ja itseltäänkin (Eeden 2015). *Kohtalottomuudessa* päähenkilö etäännyttää itsensä unkarilaisuudesta ja juutalaisuudesta, mikä johtaa tietynlaiseen ”kaksoiskodittomuuteen” (double homelessness; termi Renhardt 1998) (Eeden 2015).

Eeden, puhuen Kertészin koko tuotannosta, tiivistää Kertészin tuotannon kuvaaman identiteetin näin:

He makes strangeness or estrangement part of his identity and does not only take on the challenge of unravelling the mystery of the ‘I’, but also turns the negative identity of

non-Hungarian and of a non-Jewish-Jew into something positive and creative through writing. (Eeden 2015.)

Ulkopuolisuudesta ja toiseudesta siis muodostuu Eedenin mukaan kokonainen identiteetti. Tämä ajatus on häpeän kannalta erityisen mielenkiintoinen, sillä *Kohtalottomuuden* puitteissa häpeä on vahva osa sitä unkarilaisuuden ja juutalaisuuden vierastusta, jota romaanin päähenkilö kokee läpi romaanin.

Eedenin tulkinta kuitenkin nojaa omelämäkerrallisiin lähtökohtiin. Lisäksi hän keskittyy identiteetin muodostumiseen ja muuttumiseen paitsi *Kohtalottomuudessa* myös Kertészin muussa tuotannossa. Koko tuotannon tasolla hän pitää itsestään selvänä, että siinä ei ole ”tilaa pelolle, kivulle tai nöyryyksille tai päähenkilöön samais-tumiselle” (Eeden 2015). Analyysissa tulen näyttämään, että häpeä on *Kohtalotto-muudessa* lähes jatkuvasti läsnä, ja päähenkilö kokee myös nöyryyksiä ja häpäisyjä. Vaikka päähenkilön identiteetti muuttuu ja mukautuu romaanin edetessä, jonkinlaisen ’minän’ täytyy lähes jatkuvasti olla läsnä, sillä häpeäteorioiden valossa jonkinlainen ’minä’, siis kokemus identiteetistä, vaaditaan, jotta häpeän kokemus on mahdollinen.

Sara D. Cohen käsittelee artikkelissaan *Imre Kertész, Jewishness in Hungary, and the Choice of Identity* Kertészin juutalaista identiteettiä ja toisaalta myös Kertészin tuotannossa ilmenevää juutalaisuuden identiteettiä. Cohen (2005) päättyy *Kohtalotto-muuden* analyysissa siihen, että Gyuri itse asiassa ottaa juutalaisen identiteetin omakseen. Cohen lukee *Kohtalottomuudessa* ilmenevän kohdan, jossa Gyuri kokee olevansa juutalainen juutalaisten keskellä, siitä näkökulmasta, että mielestään epäoikeudenmukaisen ulkopuolelle jättämisen seurauksena Gyuri alkaa hiljalleen omaksua juutalaisuuttaan. (Cohen 2005)

Cohen kiinnittää huomiota myös *Kohtalottomuudessa* esiintyvään etäännyttymiseen unkarilaisuudesta, ja toteaa koskien Kertészin koko tuotannon henkilöhahmoja:

While they are alienated from Hungarian society, and have broken with the assimilated identity they brought to Auschwitz, they have not supplanted this with a sense of communal Jewish identity. Their identification is a purely personal one, born of personal experience and necessity. (Cohen 2005.)

Cohen tulkitsee identiteettiä *Kohtalottomuudessa* siis hieman eri tavoin kuin Eeden, eikä hän kiinnitä niinkään huomiota ulkopuolisuuteen kuin nimenomaan juutalai-suuteen. Cohen hyödyntää myös Robertsonin (1999) viisiportaista juutalaisuuden

määritelmää, ja Cohenin mukaan Gyuri pohtii omaa juutalaisuuttaan niiden kautta *Kohtalottomuudessa*. Cohen päätyy kuitenkin tulkitsemaan, että sekä Kertész että hänen hahmonsensa päätyvät hylkäämään kaikki viisi määritelmää juutalaisuudelle ja määrittelevät omaa juutalaisuuttaan itse. Cohen viittaa Kertészin Nobel-puheeseen, jossa Kertész puhuu omasta kokemuksestaan olla juutalainen siksi, että on valinnut sen itse. Cohen ulottaa tämän valinnan koskemaan myös muuta Kertészin tuotantoa, muun muassa *Kohtalottomuutta*. (Cohen 2005.) Siinä missä tämä tutkielma yhtyy Cohenin ajatuksiin identiteetistä hyvin yksilöllisenä ja ainutlaatuisena *Kohtalottomuudessa*, tämä tutkimus ei kuitenkaan näe päähenkilön identiteettiä juutalaisena identiteettinä, olipa se sitten Robertsonin määritelmän mukainen tai itse määritelty.

Unkarilaiseen ja unkarinjuutalaiseen kirjallisuuteen erikoistunut Paul Várnai käsittelee artikkelissaan *Holocaust Literature and Imre Kertész* toiseuden ja ulkopuolisuuden teemaa ja ironiaa *Kohtalottomuudessa* osana holokaustikirjallisuuden kaanonina. Várnai (2005) toteaa, että Kertész viittaa tuotannossaan usein ulkopuolisuuteen ja että se on johtanut vertauksiin Camus'n *Sivulliseen* ja Kafkan tuotantoon. Várnai keskittyy erityisesti ironiaan, mutta viittaa myös kertojan tapaan kuvata asioita hyvin etäisesti. Várnai kiinnittää huomiota myös siihen, kuinka Gyuri käsittelee *Kohtalottomuudessa* ilmoitusta, että hänkin on osallinen ”juutalaisten yhteisessä kohtalossa”. Várnai tulkitsee romaanin loppua ja Gyurin kieltäytymistä aloittaa elämänsä uudelleen myös kieltäytymisenä juutalaisten yhteisestä kohtalosta: mikäli Gyuri pitäisi omaa kohtaloaan osana juutalaisten yhteistä kohtaloa, se oikeuttaisi kaiken hänelle tapahtuneen, ja mieluummin hän on itsekin osasyllinen kuin infantilisoitu uhri. (Várnai 2005.) Várnain huomio kertojan etäisyydestä ja objektiivisesta suhtautumisesta tapahtumiin on tämän tutkielman kannalta olennainen ajatus, vaikka Várnain teksti etupäässä käsittelee *Kohtalottomuuden* osalta teoksen ironiaa.

2.2 Häpeä – affekti, tunne, emotio

Häpeä ja syyllisyys mielletään usein toisistaan selkeästi erillisiksi tunteiksi. Niiden erot vaihtelevat tieteenalasta riippuen, ja joillakin aloilla häpeä ja syyllisyys ovat hyvin lähellä toisiaan. Tässä tutkimuksessa häpeää ja syyllisyyttä ei kuitenkaan eritellä toisistaan erillisiksi tunteiksi. Tekstianalyysin teoriakehyksenä on psykologi Tomkinsin

määritelmä häpeästä, joka sisältää sekä syyllisyyden että häpeän tuntemukset. Lisäksi aineistona oleva Kohtalottomuus erittelee tunteita hyvin vähän, jolloin tulkinta sen välillä, milloin kertoja/kokija tuntee häpeää ja milloin syyllisyyttä, olisi hyvin epävarmaa ja rajoittaisi tutkimuksen tavoitetta ensinnäkin käsitellä toistuvia, monimutkaisia tunteen ilmenemismuotoja ja toiseksi rajaisi teorian liian tarkaksi, jotta sitä voisi soveltaa kaunokirjallisuuden tutkimiseen yhtenäisenä taideteoksena.

Häpeä lienee yksi tutkituimmista tuntemuksista. Se on kuitenkin monialaisuutensa ja monimuotoisuutensa vuoksi verrattain vaikeasti kategorisoitava tuntemus, mikä näkyy siinä, että eri tutkijat luokittelevat häpeän sekä affektiksi, emootioksi että tunteeksi. Kirjallisuuden ja tunteiden suhdetta käsittelevissä tutkimuksissa käytetyimpiä käsitteitä ovat affekti (*affect*) ja emootio (*emotion*; joskus suomennetaan myös tunteeksi). Käytetty on myös tunne (*feeling*). (Helle & Hollsten 2017: 12.) Jotkut tutkijat käyttävät termejä rinnakkain, osa (esim. Altieri 2003) toisiinsa nähden alisteisesti, jotkut jopa synonyymisesti. Tutkijat määrittelevät käsitteet hieman eri tavalla tieteenalasta riippuen, ja oman ongelmansa luo termien suomentaminen – esimerkiksi *tunne* saattaa viitata sekä *emotion*-tunteeseen että *feeling*-tunteeseen.

Kirjallisuuden ja tunteiden tutkimus jakautuu kahteen päähaaraan: psykologian määrittelemään ja kognitiotieteisiin tukeutuvaan emootion käsitteeseen, ja affektin käsitteeseen, jota käsittelevä tutkimus on usein ”esteettistä, filosofista ja/tai poliittista” ja johon haetaan teoreettista pohjaa mm. kulttuurintutkimuksesta, sukupuolen-tutkimuksesta ja kielitieteestä. Tunne (*feeling*) valitaan käsitteeksi yleensä silloin, kun halutaan irtautua emootioiden ja affektien välisestä jaottelusta tai välttää käsitteen erityistä määrittelyä. (Helle & Hollsten 2017: 13.) Affektin käsite on eri tieteenaloilla määritelty eri tavoin (Helle & Hollsten 2017: 14). Usein se kuvataan tiedostamattomaksi ja epämääräiseksi, jollakin tapaa alkukantaiseksi tuntemukseksi.

Emootiot sen sijaan ovat kokijalleen tietoisia tunteita (Helle & Hollsten 2017: 14), ja emootion määritelmä on kaikilla tutkimusaloilla melko samanlainen, joskin emootioiksi luokiteltavat tunteet – ja niiden välinen hierarkia –vaihtelevat. Emootiolla on aiheuttaja, ja emootioiden kokija osaa nimetä emootion (mts. 14). Esimerkiksi kirjallisuudentutkija Keen (2011) käsittelee emootioiden ja narratiivisuuden välistä yhteyttä, ja jaottelee emootiot ydinemootioihin (*core emotions*) ja monimuotoisiin emootioihin (*complex emotions*), jotka hän jaottelee edelleen moraalisiin ja sosiaalisiin emootioihin. Tämän tutkimuksen kannalta huomionarvoista on, että Keen pitää häpeää

ja syyllisyyttä sosiaalisina emootioina, siis pikemminkin yhdistävinä kuin ulkopuolisuuteen ajavina tuntemuksina. Mainittava on myös, että Keen ei jaottele emootioita ja affekteja kovin tiukasti tai pidä niitä toisiaan poissulkevinä käsitteinä (Helle & Hollsten 2017: 17).

Kulttuuriteoreetikko ja kirjallisuuskriitikko Sianne Ngai mukaan affektit ovat vähemmän muodostuneita ja järjestyneitä kuin tunteet, mutta eivät kuitenkaan täysin vailla muotoa ja järjestystä (2005: 27). Emootiot Ngai sen sijaan määrittelee Nussbaumia mukaillen niin, että ne ovat tiukasti yhteydessä toimintaan ja tekoihin (Ngai 2005: 26). Ngai pyrkii irtaantumaan tästä jaottelusta ja välttää tunteiden jaottelua kahteen selvärajaiseen luokkaan. Ratkaisuna hän käyttää tunteen (*feeling*) käsitettä, joka sijoittuu jonnekin affektin ja emootion välimaastoon ja sisältää piirteitä molemmista.

Tämä tutkimus rakentuu pitkälti Tomkinsin affektiteorian päälle, jossa häpeä on hyvin keskeinen tunne. Häpeän monialaisuutta vaativan luonteen vuoksi tämä tutkimus ei kuitenkaan sitoudu ainoastaan Tomkinsin ajatuksiin häpeästä affektina. Kainulaisen ja Parente-Čapková (2011) esimerkkiä mukaillen tutkimus ammentaa useista erilaisista teorioista, mutta ei sitoudu vain yhteen tutkimussuuntaukseen. Tästä johtuen työssä käytetään häpeästä Ngaita (2005) seuraten joko affektin ja emootion välimaastoon sijoittuvaa käsitettä *tunne*, tai täysin neutraalia ja affekti-emootio-jakoon liittyvätöntä termiä *tuntemus*.

2.2.1 Tomkinsin affektiteoria

Tässä tutkimuksessa mielletään affekti sellaiseksi kuin Sedgwick ja Frank ovat sen Tomkinsin teorioiden pohjalta määrittäneet artikkelissa *Shame in the Cybernetic Fold* (Sedgwick & Frank 1995: 1–28). Sedgwick ja Frank ovat koonneet Tomkinsin tärkeimmät teoriat ja affektijärjestelmän teoksessa *Shame and Its Sisters: A Silvan Tomkins Reader*. Tässä tutkimuksessa nojataan pitkälti tähän Sedgwickin & Frankin toimittamaan koosteeseen Tomkinsin teksteistä ja erityisesti Tomkinsin affektijärjestelmään. Mallissa häpeä on koko affektijärjestelmän keskeinen voima, johon yhdistyvät muut perusaffektit kiinnostus, yllättyneisyys, ilo, suuttumus, pelko, ahdistus, inho ja (myöhemmissä Tomkinsin kirjoituksissa) halveksunta. Tomkinsin affektijärjestelmä on kaksinapainen, jonka yhdessä päässä on häpeä ja toisessa kiinnostus.

Häpeä tekee mahdolliseksi sen, että ihminen voi olla kiinnostunut jostakin, ja toisaalta kiinnostusta vaaditaan, jotta ihminen voi hävetä. Tomkinsin hypoteesi on, että on olemassa yhdeksän perusaffektia, jotka voivat yhdistyä keskenään loputtomasti mutta jotka ovat juurtuneet (ihmis)kehoon selkeästi omanlaisinaan. Sedgwick ja Frank pyrkivät selventämään Tomkinsin teoriaa ja tuomaan sitä nykyaikaan, joskin he kirjoittavat, etteivät aina ole ”vaatineet itseään varmistamaan, pitävätkö [Tomkinsin] hypoteesia totena”. (Sedgwick & Frank 1995: 21–24.)

Tomkinsin mukaan affektijärjestelmä vastaa ihmisen primaarivaikuttimista, mutta vaatii toimiakseen myös järjen: ”järki ilman affektia olisi voimaton, affekti ilman järkeä sokea” (mts. 37). *Kohtalottomuuden* kontekstissa tämä Tomkinsin toteamus on mielenkiintoinen: päähenkilö pyrkii seuraamaan järkeä ja logiikkaa, ja kertojana jättää tunteet ja tuntemukset hyvin vähälle huomiolle. Tomkins (Sedgwick & Frank 1995: 39) perustelee affektijärjestelmän tärkeyttä esittämällä, että kaikki kognitiivinen kehitys vaatii siihen kannustavia vaikuttimia, ja toteaa, että tietoinen oppiminen on mahdollista vain kognitiivisten erehdysten kautta, ja niitä puolestaan voi tehdä ainoastaan, jos henkilö voi erehtyä myös vaikuttimistaan, olla esimerkiksi väärässä omista toiveistaan, niiden syistä ja lopputuloksista.

On huomioitava, että Tomkinsille häpeän affekti ei ole sama asia kuin häpeän arkipäiväinen merkitys (mielipahan, nolouden, katumuksen tunne tai tila; arvonannon tai kunnian menetys tai sen aiheuttanut seikka; *Kielitoimiston sanakirja*). Tomkins määrittelee häpeän affektin ”nöyryytyksen, tappion, rikkomusten ja vieraantumisen” (Sedgwick & Frank 1995: 133) affektiksi, joka tuntuu sisäisenä piinana ja sielun sairautena. Häpeän tunne ei kuitenkaan vaadi sitä, että sen kokija olisi tehnyt tai tekemäisillään jotakin kiellettyä tai (toisten silmissä) häpeällistä – ja tämä huomio on *Kohtalottomuudessa* ilmenevän häpeän analyysin kannalta erityisen keskeinen, sillä kaikki häpeää päähenkilölle aiheuttavat objektit eivät ole sellaisia, jotka automaattisesti voisi nähdä häpeää tuottavina tekijöinä. Tomkinsin mukaan ujous, häpeä ja syyllisyys ovat kaikki samaa affektia, johon hän viittaa nimellä häpeä. Häpeän affekti ja halveksunnan affekti ovat lähellä toisiaan, ja erityisesti itseinho (*self-contempt*; osa halveksunnan, ei siis inhon affektia) sekoittuu häpeään helposti, joskus niin ettei niitä ole mahdollista erottaa toisistaan (mts. 133–134).

Häpeä on Tomkinsille kaikista affekteista refleksiinomaisiin, sillä siinä fenomenologinen (tietoisuuden käsittämä, tietoisuuden kokema; *Merriam-Webster*) ero

häpeän kokijan (subjektin) ja sen tuottajan (objektin) välillä katoaa (Sedgwick & Frank 1995: 136–137). *Kohtalottomuudessa* tämä ero häpeän kokijan ja tuottajan välillä on ajoittain hyvinkin häilyvä, ja Tomkinsin teoria häpeän kokijan ja tuottajan välisen eron kaventumisesta selittää osaltaan päähenkilön vahvaa samaistumista häntä toistuvasti häpäiseviin hahmoihin. Tomkins kysyy, miksi häpeä on niin lähellä koettua itseä, ja arvelee sen johtuvan siitä, että häpeän fyysiset merkit kiinnittävät huomiota itseän ja erityisesti kasvoihin (punastuminen, kasvojen alas kääntäminen tai peittäminen käsillä), joissa minuus tai 'itse' on vahvimmin läsnä (Sedgwick & Frank 1995: 136–137). *Kohtalottomuudessa* katse onkin usein osana häpeän ilmauksia: joko päähenkilö kääntää katseensa pois, tai toivoo muiden katsovan pois itsestään.

Tomkinsin häpeän ja häpäisyn teoria (*a theory of shame-humiliation*) perustuu sille, että häpeää voi kokea vasta kun kiinnostuksen tai ilon affektit ovat heränneet. Häpeän luontainen laukaisija on kiinnostuksen tai ilon epätäydellinen pelkistyminen ("väheneminen"). Tomkins tuo esille "positiivisia" affekteja (kuten kiinnostus ja ilo) negatiiviseen yhdistävän esteen: mikä tahansa pidemmän tutkailun estävä asia, joka osittain vähentää kiinnostusta tai iloa, aktivoi häpeän ja estää tutkailun tai kiinnostuksen/ilon kannustaman itsensä paljastamisen (toisten katseille). Este voi Tomkinsin mukaan olla esimerkiksi tuntemattoman ihmisen katse tai se, että ihminen alkaa hymyillä toiselle mutta huomaakin toisen olevan tuntematon. (mts. 134–135.) *Kohtalottomuudessa* tällainen este on esimerkiksi vartijan odottamaton negatiivinen reaktio päähenkilön ahkeruuteen. Päähenkilö osoittaa ahkeruuttaan esittelemällä vartijalle käsiinsä syntyneitä rakkoja nauraen ja jonkinlaista kannustusta odottaen, mutta saakin suorastaan vihaisen vastaanoton. Päähenkilö on paljastanut itseään toisen katseelle, mutta toisen kiinnostuksen täydellinen puuttuminen vähentää päähenkilön omaa iloa ahkeruudestaan – ja laukaisee häpeän tunteen, jota päähenkilö pyrkii torjumaan esittämällä vartijan kiinnostuksen puutteen epäjohdonmukaiseksi, sillä päähenkilön mukaan pienikin kannustuksen sana saisi vangit työskentelemään ahkerammin.

Tomkinsin teoriassa häpeästä huolimatta 'minä' pysyy kuitenkin jonkin verran sitoutuneena positiiviseen affektiin. Haluttomuus luopua siitä, mikä on ollut tai saattaa tulevaisuudessa olla arvokasta tai merkityksellistä altistaa minän armottomaan ulkopuoliseen tarkasteluun tai itsetarkasteluun. Positiivisen affektin ja häpeän yhteyden ristiriitaisena tuloksena sama positiivinen affekti, joka yhdistää minän ja objektin

(mielihyvää tai kiinnostusta herättävän kohteen) yhdistää aina myös minän ja häpeän. (Sedgwick & Frank 1995: 138.) *Kohtalottomuuden* päähenkilölle ahkeruus ja tavoite olla ”hyvä vanki” ovat vaikeita asioita luopua, mutta hiljalleen häpäisyjen jatkuessa hän irrottaa arvoistaan.

Tomkinsin tekstit viittaavat myös häpeän yhteisölliseen luonteeseen. Häpäisemällä voi saada ihmisen mm. kätkemään primitiivisen inhoreaktionsa, olemaan näyttämättä liiallista innostusta ja häpeämään häpeän ulkoisia merkkejä kuten punastumista, jolloin ihminen sopeutuu yhteisöön ja sen tapoihin häpeän kautta; ihminen oppii käyttäytymään yhteisön normien mukaisella tavalla häpeää välttääkseen (Sedgwick & Frank 1995: 57). Tämä on *Kohtalottomuuden* kannalta mielenkiintoinen huomio: romaanissa kuvatut toistuvat häpäisyt ja häpeän kokemukset eivät tee päähenkilöstä yhteisön jäsentä, vaan pikemminkin vahvistavat tämän ulkopuolisuutta.

2.2.2 Häpeä osana identiteetin muodostumista

Psykologian tohtori Tomasz Czub (2013) käsittelee artikkelissaan *Shame as a self-conscious emotion and its role in identity formation* häpeän osuutta identiteetin muodostumisessa. Czub toteaa, että häpeä on identiteetin muodostumisen prosessiin vaikuttava tekijä. Identiteetin muodostumisen kannalta tärkeitä tekijöitä ovat ensinnäkin alttius häpeälle, joka on yksilöllistä ja johon liittyy häpeäkokemusten esiintymistiheys, ja toiseksi yksilön kyky säännöstellä häpeää. Alttius häpeälle ja kyky säännöstellä häpeää ovat toisistaan riippumattomia. (Czub 2013.)

Kohtalottomuuden kannalta tämä häpeän vaikutus identiteetin muodostumiseen on varsin mielenkiintoinen, erityisesti siinä valossa, että päähenkilön identiteetti on, kuten Eeden (2015) argumentoi, ulkopuolisen identiteetti. Kuten analyysissa tullaan esittämään, romaanin päähenkilö Gyuri on varsin altis häpeälle mm. juutalaisten sukujuurtensa ja ympäristön antisemitismin vuoksi. Häpeäkokemukset ovat tulkittavissa hänelle arkipäiväisiksi tapahtumiksi, joiden esiintymistiheyden vuoksi Gyuri on kehittänyt tavan suojata minäänsä häpäisyltä, siis kyvyn säännöstellä kokemaansa häpeää. Czubin ajatuksia seuraten häpeä ja häpäisyt siis muokkaavat identiteettiä ja luovat ulkopuolisen identiteettiä *Kohtalottomuudessa*.

Czub (2013) esittää, että strategioita häpeän säännöstelyyn on kahdenlaisia: joustavia ja joustamattomia. *Kohtalottomuuden* kontekstissa juuri joustamattomat häpeän sääntelyn strategiat ovat olennaisia. Czubin (2013) mukaan joustamattomat strategiat tähtäävät etupäässä sulkemaan häpeän täysin henkilökohtaisen kokemuksen ulkopuolelle. Gyurille juutalaisuus toimii tällaisena joustamattomana strategiana: Hän ei koe olevansa juutalainen, mutta muut kohtelevat häntä juutalaisena. Gyurin sisäistetty identiteetti eroaa radikaalisti hänen sosiaalisesta eli muiden näkemyksen mukaan määritellystä identiteetistään. Tämä sosiaalisen identiteetin vastustus antaa Gyurille keinon suojautua häpäisyiltä, koska kokiessaan häpäisyjen kohdistuvan vain sosiaaliseseen identiteettiinsä ne eivät koske hänen sisäistettyä identiteettiään, jolloin ne eivät vahingoita Gyurin minää ja jäävät henkilökohtaisen kokemuksen ulkopuolelle.

Czubin (2013) teorian mukaan häpeälle usein altistuvat ja häpeää joustamattomasti sääntelevät ihmiset voivat kokea ristiriitaisena sisäistetyn identiteettinsä ja ympäristöstä tulevan informaation, jolloin he pyrkivät toimillaan heikentämään ristiriitaa. *Kohtalottomuudessa* tämä näkyy Gyurin tarpeena viestiä olevansa ahkera, samankaltainen kuin sotilaat ja hyvin erilainen kuin (muut) juutalaiset. Czubin ajatuksia identiteettien ristiriitaisuudesta ja pyrkimyksestä muuttaa muiden mielipidettä itsestä seuraten voidaan olettaa, että häpeälle alttiilla ja häpeää joustamattomasti säätelevillä henkilöillä on epävakaa identiteetti, johon liittyy epävarmuutta ja oman identiteetin hakemista (Czub 2013). Tämä identiteetin hakeminen ja epävarmuus ovat *Kohtalottomuudessa* esiintyvän identiteetin muutoksen kannalta mielenkiintoisia ajatuksia, jotka liittyvät vahvasti myös ulkopuoliseen identiteettiin ja sen muodostumiseen.

Czub (2013) tarjoaa myös mielenkiintoisen keinon tulkita päähenkilön tarkkasilmäistä tapaa kuvata tapahtumia ja ympäristöä. Gyurin minä jakautuu kokevaan ja kertovaan minään, joiden etäisyys vaihtelee jatkuvasti. Kertova minä reflektoi kokevan minän suhtautumista, ja ajoittain osoittaa häpeävänsä jotakin kokevan minän reaktiota. Czubin (2013) mukaan myös reflektointi ja itsen analysointi, joita kertova minä *Kohtalottomuudessa* harjoittaa, joskin varsin harvasanaisesti, liittyvät identiteetin muodostumiseen ja varsinkin sisäistetyn ja ulkopuolelta määritellyn identiteetin väliseen ristiriitaan. Tässä valossa myös minäkertojan jakautuminen kertovaksi ja kokevaksi minäksi ja näiden etäisyyden vaihtelu liittyvät identiteetin muodostumiseen.

3 Häpeä ja ulkopuolisuus

Kertészin pääteoksena pidetty *Kohtalottomuus* on 14-vuotiaan Gyuri Kövesin tarina. Hassi (2012) pitää hahmon tärkeimpänä ominaisuutena sitä, että tämä ”yrittää suhtautua kaikkeen hänelle tapahtuvaan niin kuin se olisi luonnollista”. Koska päähenkilö on romaanin minäkertoja, on hahmon kokemien tunteiden tulkinta tämän sanavalintojen ja suhtautumisen kautta varsin luonteva tapa lähestyä romaanissa olevaa häpeää. Kertojan suhtautuminen tapahtumiin, joita voisi kuvailla epäinhimillisiksi tai jopa kammottaviksi, esiintyy lukijalle hyvin neutraalina: tietty kauhun tunne, jota lukija ennakkotietojen perusteella voisi odottaa, ei ole teoksessa läsnä. Päinvastoin Gyuri iloitsee keskitysleirillä ja päästyään pois jopa kaipaa sinne takaisin. Vaikka suhtautuminen tapahtumiin on varsin yksioikoista ja viileää, kerronta on erittäin affektiivista. Vahvasti nousee esille kertojan kokema tuntemus toiseudesta: kertoja ei samaistu ympärillään oleviin ihmisryhmiin, eikä halua olla osa oikeastaan yhtäkään ryhmää, johon hänet ulkoapäin luokitellaan, usein kertojan auktoriteetiksi kokeman hahmon toimesta.

Kerrontamuodon osalta on kiinnitettävä huomiota myös kertojan ja kokijan väliseen ajalliseen etäisyyteen. Kokija etenee tapahtumissa kronologisesti, ja teos siis periaatteessa etenee tapahtumien mukaisessa järjestyksessä. Kertojan sijainti suhteessa tapahtumiin kuitenkin vaihtelee jatkuvasti; ajoittain kertoja kuvaa edellistä päivää, joskus kertoja tuntuu puhuvan kaukaisesta menneisyydestä, ja ajoittain kertoja ja kokija elävät lähestulkoon samaa hetkeä. Tämä kokijan ja kertojan välisen etäisyyden jatkuva vaihtelu näennäisen epä johdonmukaisesti on huomionarvoinen häpeän kannalta, sillä se mahdollistaa myös kertoja-Gyurin häpeän ilmaukset asioista, jotka eivät mahdollisesti aiheuta häpeää kokija-Gyurille. Lisäksi kokijan ja kertojan välisen etäisyyden elastisuus luo kerrontaan omanlaistaan ulkopuolisuutta. Vaikka kokija on kokemuksissaan läsnä, kertoja ottaa ajoittain erittäin objektiivisen lähestymistavan kokijaan, jolloin lukija jää hetkeksi pohtimaan, onko Gyuri ulkopuolinen jopa itsestään.

On syytä kiinnittää huomiota myös *Kohtalottomuuteen* kokonaisuutena ja Gyurin hahmoon tarkemmin. Gyuri on varsin kokematon hahmo, suorastaan naiivi erityisesti romaanin alussa. Suurin osa tapahtumista on jälkikäteen kerrottuja – tämä naiiviksi kuvaaminen on siis jälkikäteen asioita kuvaavan kertoja-Gyurin päätös.

Kertojan roolissa Gyuri on myös selkeästi ikään kuin ulkopuolinen siitä, mitä hänelle on tapahtunut ja millaisessa historiallisessa kontekstissa hän kokee asioita. Kertojana hän myös jättää lukijalle kertomatta valikoituja asioita, ja toisaalta kommentoi joskus jotakin kokemaansa tai tekemäänsä jälkiviisaasti, lisäten näin häpeän kuvauksia tapahtumiin myös jälkikäteen.

Kertojana Gyuri on omalla tavallaan epäluotettava. Erityisen selkeitä viitteitä siitä, että kertoja jättäisi jotakin pois tai muokkaisi tapahtumia mielensä mukaan, ei *Kohtalottomuudessa* ole. Kertoja aloittaa kuitenkin heti itseään korjaten: ”Tänään en mennyt kouluun. Tai menin kyllä, mutta vain pyytääkseni luokanvalvojalta luvan lähteä saman tien kotiin.” (*Kohtalottomuus*, sivu 3.)¹ Kuten Franklin (2011: 125) huomioi, kertoja antaa ristiriitaista tietoa heti ensimmäisissä lauseissa, koska pyrkii olemaan niin totuudenmukainen, että päätyy pyörtämään ensimmäisen lauseensa. Jo teoksen ensimmäisessä lauseessa lukijaa muistutetaan siitä, että vaikka kertoja puhuisikin totta, totuus ei välttämättä ole ainoa mahdollinen totuus, hyvin objektiivisesti tapahtumiin suhtautuvasta kertojan äänestä huolimatta. Vaikka kertoja ei siis tietoisesti johdattaisikaan lukijaa harhaan, kertoo hän tapahtumia vain omasta näkökulmastaan.

Gyuri ei ole hahmona erityisen itsetutkiskelevaa sorttia eikä nimeä tunteitaan tarkasti, vaan usein välttää ilmaisemasta tunteitaan lainkaan ja pyrkii pikemminkin viileän tarkkailijan asemaan ollen kuitenkin samalla tapahtumien keskipisteessä. Tämä lähes loputtomille erilaisille tulkinnoille avautuva kerrontatapa on häpeän kannalta hedelmällinen. Gyuri nimeää muutamia tunteita, jotka ovat häpeän kannalta olennaisia, ja käyttää ilmauksia, jotka liittyvät häpeän affektiin: hän kuvaa useita tilanteita kiusallisiksi, ja kuvailee myös olevansa hämillään. Monesti Gyuri kuvailee myös tunteita, joille ei anna tarkkoja nimiä – *ez ébresztette föl bennem egy mulasztás kínos érzését* ”se herätti minussa ikävän tunteen” (*Sorstalanság*, 28; *Kohtalottomuus*, 19), *kényelmetlen érzés* ”epämiellyttävä olo” (*Sorstalanság*, 40; *Kohtalottomuus*, 29) – joita voisi kontekstin perusteella yhdistää häpeän affektiin. Nämä nimetyt tunteet ovat kuitenkin usein hyvin pinnallisia toteamuksia tunteista, eivätkä ne yleensä liity toisiinsa tai muodosta laajempia kuvauksia toistuvasta häpeästä. Olenkin keskittynyt näiden yksittäisten tunteiden mainintojen sijaan romaanissa syvemmillä oleviin häpeän rakenteisiin, joiden osoitan yhdistyvän Kertészin tuotannon lävitse kantavaan

¹ Lainausten suomennokset: Outi Hassi.

ulkopuolisuuden teemaan. Vaikka pintapuolisesti romaanin häpeän kuvaukset saattavat vaikuttaa yksittäisiltä ja hetkittäisiltä, tarkemalla luennalla romaanin monimuotoinen ja kiehtova yhteys häpeään aukeaa. Analyysin pääpaino on häpeän suhteessa toiseuteen ja ulkopuolisuuteen, jotka kietoutuvat häpeään ja tuntuvat muodostavan tietynlaisen häpeän kierteen tai altavastajan leiman, joka on nähtävissä myös *Kohtalottomuutta* seuranneissa sisarteoksissa *Tappio*, *Kaddish syntymättömälle lapselle* ja *Lopetus*.

Kohtalottomuudessa ulkopuolisuus onkin toistuva teema. Gyuri on ulkopuolinen kaikista niistä ryhmistä, joihin joko kokisi kuuluvansa, koettaa kuulua tai joihin hänet on luokiteltu ulkoapäin. Gyuri samaistuu saksalaisiin ja kokee olevansa luonteeltaan samassa kategoriassa heidän kanssaan, mutta juutalaisuutensa vuoksi kokee kuitenkin alemmuutta ja on kaikin tavoin ulkopuolella tuosta ryhmästä. Juutalaiseen perheyhteisöön – ja ylipäänsä isän ja äitipuolen muodostamaan perheeseen – Gyuri pyrkii kuulumaan, mutta on romaanin alussa aina hiukan ulkopuolinen, käyttäytyy hieman väärällä tavalla. Juutalaiseen yhteisöön Gyuri taas ei edes pyri kuulumaan, mutta hänet on ulkoapäin syntyperänsä vuoksi niputettu siihen ryhmään. Unkarilaisuuskaan ei ole Gyurille luonteva viiteryhä, vaan hän häpeää unkarilaisuutta ja pyrkii irrottautumaan siitä.

3.1 Altavastajan asema

Gyurin yhteiskunnallinen asema on teorian valossa ehdottomasti altavastajan; juutalaisena hän kokee häpäisyjä jo ennen keskitysleiriä, ja hänen päällisin puolin välinpitämätön suhtautumisensa niihin kertoo tottumisesta, jopa häpäisyihin ehdollistumisesta. Gyuri on myös kehittänyt toimivan tavan suojautua häpäisyiltä juutalaisuutensa taakse – tämä tapa osaltaan kertoo jatkuviin häpäisyihin ehdollistumisesta, sillä muutoin Gyurilla tuskin olisi toimivaa ja tehokasta puolustusmekanismia niitä vastaan.

Lehtinen (1998: 41–60) pohtii artikkelissaan *The Aristocrat and the Underdog – Two kinds of shame in Jane Austen's Emma* häpeän ja sosiaalisen aseman suhdetta ja jaottelee häpeän tuntemukset kahteen kategoriaan: on 'aristokraatin häpeää', jolla on positiivisia ulottuvuuksia, joka on jaksottaista ja jossa on mahdollisuus henkilökohtaiseen kehitykseen; pohjimmiltaan aristokraatin häpeä on hyvin lähellä arkipäiväistä käsitystä häpeästä. Lisäksi on 'altavastajan häpeää' (*underdog's shame*),

joka taas on jatkuvaa ja joka osoittaa kokijansa yhteiskunnalliselle paikalleen. Lehtinen uskoo rutiininomaisten häpäisyjen (*routinized shaming*) vahvistavan hierarkisia suhteita, joita yhteiskunnassa on – usein tämä häpeään liittyvien sosiaalisten suhteiden kerroksellisuus on häpeätutkimuksissa jätetty huomiotta (mts. 42).

Lehtinen luo artikkelissa käsitteen altavastajaan häpeä kuvaamaan niitä häpeän kokemuksia, jotka eivät tunnu sopivan ns. tavallisen häpeän muottiin. Hänen teoriassaan altavastajat ovat häpeän valtaamia ja ovat ehdollistuneet kokemaan häpeää enemmän kuin muut. Lehtinen kuvaakin häpeän olevan osa alemmuuden läpitunkevien vihjeiden sisäistämistä (*internalization of pervasive intimations of inferiority*; käsite alun perin Bartkyn, 1990: 7). Altavastaja on omissa silmissään vähempiarvoinen, ja häpeä toimii työkaluna, joka antaa altavastajan tietää tai muistuttaa tätä yhteiskunnallisesta asemastaan. Tällainen häpeä kantaa helposti läpi elämän. (Lehtinen 1998: 47–59.)

Koska yleisen näkemyksen mukaan muiden mielipiteistä välittäminen liittyy sisäsyntyisesti häpeään (Lehtinen 1998: 41), kiinnitän huomiota ensin altavastajaan ja aristokraatin väliseen suhteeseen, siis Gyurin suhtautumiseen hierarkisesti häntä ylempänä oleviin hahmoihin. Usein nämä tapahtumat, joissa on Gyurin ylempiarvoiseksi mieltämiä toimijoita, sisältävät häpäisyjä ja eriasteisia altavastajaan häpeän kokemuksia. Kun Gyuri ei kykene miellyttämään ihailemiaan hahmoja, hän tulee toistuvasti pettäneeksi oman käsityksensä itsestään, mikä ruokkii altavastajaan identiteetin vahvistumista ja johtaa lopulta tietynlaiseen täydelliseen altavastajaan aseman hyväksymiseen – tai toisin tulkittuna toivottomuuteen.

Altavastajaan identiteetin vahvistuminen on myös romaanin käännekohta, jonka jälkeen Gyurin ihailu ja miellyttämisen tarve siirtyvät sotilaiden lisäksi myös kohti häntä itseään 'parempia' vankeja. Muut vangit eivät kuitenkaan suhtaudu Gyuriin altavastajana, ja hänen asemansa altavastajana muihin vankeihin nähden häviää vähitellen Gyurin ruumiin jälleen voimistuessa ja leirin vapautuessa. Päästessään takaisin Budapestiin Gyurin suhtautuminen omaan asemaansa hierarkisesti on jo päinvastainen kuin romaanin alussa. Gyuri ei enää tyydy asemaansa, ja yleinen mielipide juutalaisista on Budapestissa muuttunut niin, ettei hän kenties voisikaan palata samaan hierarkiaan mistä lähti. Gyuri käy siis tietyssä mielessä läpi nousun altavastajasta muiden vertaiseksi tai jopa paremmaksi: tämä liittyy luonnollisesti juutalaisten aseman muutokseen yhteiskunnassa, mutta ennen kaikkea Gyurin omaan kokemukseen omasta asemastaan: altavastajaan häpeän teoriaa mukaillen tärkein tekijä

on altavastaajan oma kokemus alemmuudestaan. Alemmuutta ei enää romaanin lopussa ole tulkittavissa; altavastaajan asema on siis ainakin hetkellisesti mennyt.

3.1.1 Analyysi

Gyuri kokee olevansa altavastaajan asemassa jo ennen keskitysleirille joutumista Budapestissa. Hän kuvailee muutosta suhtautumisessaan isänsä liikkeessä työskentelevään kirjanpitäjään Sütöhön, joka ”ei käytä keltaista tähteä, sillä hänellä on rodun suhteen puhtaat paperit”:

Tervehdin häntä kuitenkin vähän toisella tavalla kuin ennen, onhan hän tietystä mielessä kohonnut meidän yläpuolellemme; isä ja äitipuolenikin ovat nykyään huomaavaisempia häntä kohtaan. Herra Sütö puolestaan vaatimalla vaatii, että saa edelleen kutsua isää ”herra päälliköksi” ja äitipuoltani ”arvon rouvaksi”, aivan kuin mitään ei olisi tapahtunut, eikä hän koskaan unohda käsisuudelmaa. Minua hän tervehti tuttuun vitsailevaan tyyliinsä, eikä ollut huomaavinaanakaan keltaista tähteäni.² (5)

Katkelmassa Gyuri tuo ilmi oman asemansa. Kirjanpitäjän kohdalla hän viittaa suoraan tämän olevan ”tietystä mielessä” ylempää luokkaa, ja siksi on muuttanut omaa käytöstään kirjanpitäjän seurassa. Katkelma ei ole ironinen tai kyyninen, vaan pikemminkin Gyuri on hyväksynyt asemansa ja kunnioittaa kirjanpitäjää varauksetta. (Maininta ”tietystä mielessä” voisi toki viitata ironiaan, mutta katkelmaa edeltää selonteko siitä, kuinka kirjanpitäjä on ostanut lautatarhan Gyurin perheeltä, vaikka oli aiemmin vain kirjanpitäjä; ”tietystä mielessä” on tässä tulkittu lakoniseksi viittaukseksi sekä tähän kirjanpitäjän uuteen rooliin perheen hyväntekijänä että poliittiseen tilanteeseen, joka on alentanut juutalaisten asemaa reippaasti.)

Kerronnasta välittyy selkeästi erityisesti saksalaissotilaiden ihailu. Useaan otteeseen poika kuvailee saksalaissotilaita ihailevaan sävyyn, erityisesti verrattuna unkarilaisiin santarmeihin. Ensimmäisen kerran Gyuri kuvailee saksalaisia, kun hän tiilitehtaalla miettii, lähteäkö työpalveluun vapaaehtoisesti vai jäädäkö tiilitehtaalle:

Jotkut olivat sitä mieltä, varsinkin monet kokeneemmista, vanhemmista ihmisistä, että olipa saksalaisten käsitys juutalaisista millainen tahansa, niin pohjimmiltaan – niin kuin kaikki muutenkin tietävät – saksalaiset ovat puhtaita, kunniallisia, täsmällisiä ja ahkeria

² Kaikki suorat lainaukset *Kohtalottomuudesta* ovat Outi Hassin suomennoksia.

järjestyksen ihmisiä, jotka kunnioittavat myös toisia, jos huomaavat heissä samoja luonteenpiirteitä; tosiaankin, se kävi suurin piirtein yksiin oman käsitykseni kanssa, ja ajattelin, että saksalaisten parissa voisin varmasti hyötyä myös siitä, että lukiossa olin jo oppinut heidän kieltään jonkin verran. (59)

Huomionarvoista katkelmassa on saksalaisista annettavan positiivisen kuvan lisäksi se, että Gyuri yhdistää listaamaansa luonteenpiirteet itseensä; hän laskee sen varaan, että ansaitsisi saksalaisten kunnioituksen heidän huomatessaan nämä Gyurin luonteenpiirteet. Gyuri päättää lähteä työpalveluun, ja astuu leirille vievään junaan. Päästessään ulos junasta Gyuri kohtaa ensin vankeja, joiden näkeminen inhottaa häntä (hän ei ole vielä ymmärtänyt olevansa itsekin vanki) ja joiden rinnalla saksalaissotilaat ovat hänelle helpottava näky:

Sotilaiden näkeminen sai minut helpottuneeksi, sillä he vaikuttivat siisteiltä ja hyvinhoidetuilta ja heistä huokui rauhallisuutta, joka loi järjestystä kaiken sekasorron keskelle. (74)

Katkelma toistaa Gyurin stereotyyppistä käsitystä saksalaisista siisteinä ja järjestystä rakastavina. Kurinalaisuus ja sääntöjen noudattaminen on Gyurille tärkeää, ja senkin vuoksi hän pitää saksalaisia suuressa arvossa. Erityisen korkea käsitys Gyurilla on SS-sotilaista, jotka ovat Gyurin hierarkiassa muita saksalaisia ylempänä ja jollakin tapaa jopa hiukan mystisiä, ja joilla on vaarallinen maine.

Vierellämme kulkevissa saksalaissotilaissa en kuitenkaan nähnyt merkkiäkään hämmennyksestä tai säikähdyksestä. Muistin kotona hälytysten aikana vallinneen paniikin, ja tämä ylenkatseellinen rauhallisuus, tämä haavoittumattomuus teki yhtäkkiä paljon ymmärrettävämmäksi sen kunnioituksen, jolla meillä päin oli tapana puhua saksalaisista. Vasta nyt pisti silmääni kaksi salamanmuotoista viivaa heidän kauluksissaan. Niistä saatoinkin päätellä, että he kuuluivat varmaankin maineikkaisiin SS-joukkoihin, joista oli jo kotonakin puhuttu paljon. Sanottakoon, etteivät he minusta tuntuneet lainkaan vaarallisilta: he kulkivat edestakaisin, partioivat koko pylväsrivin pituudelta, vastailivat kysymyksiin, nyökyttelivät, antoivatpa jollekin meistä ystävällisen läimäytyksen selkään tai olkapäähän. (77)

SS-sotilaat ovat paitsi ihailtavan rauhallisia ja ”haavoittumattomia”, myös ystävällisiä, mikä nostaa heidän arvoaan Gyurin silmissä entisestään. Tämä SS-sotilaiden asema Gyurin arvoasteikon yläpäässä ilmenee myös lainauksesta, jossa Gyuri häpeää saamaansa rangaistusta pikemminkin sen täytöntöön panneen sotilaan kuin itse rangaistuksen vuoksi: ”erikoisen epäjohdonmukaista oli, täytyy sanoa, että lyönneistä en

päässyt suinkaan osalliseksi siihen oikeastaan paljon pätevemmän, paremmin valtuutetun ja velvoitetun SS-sotilaan, vaan erään Todt-nimisen, ymmärtääkseni jonkinlaiseen työnvalvontaneuvostoon kuuluvan keltapukuisen sotilaan toimesta”.

Erityisen vahvaa Gyurin ihailu on hänen kuvatessaan tilannetta, jossa saksalainen upseeri ja lääkäri jaottelee juutalaisia työkykyisiin ja -kyvyttömiin:

sekasorrosta erottui vihdoinkin yksi kiintopiste, saksalaisupseeri moitteettomine univormuineen ja korkeine, ylöspäin levenevine koppalakkeineen - - Minua lääkäri tarkasteli selvästi perusteellisemmin, punnitsevin, vakavin ja tarkkaavaisin silmin. Suoristin selkäni näyttääkseni hänelle rintakehäni, ja muistan vielä hymyilleenikin vähän - -. Tunsin heti luottamusta lääkäriä kohtaan, sillä hän oli komea ja miellyttävä, hänellä oli pitkänomaiset, sileäksi ajellut kasvot, ohuehkot huulet sekä siniset tai harmaat, joka tapauksessa vaaleat, ystävälliset silmät. - - Samalla hän kysyi aivan selvällä, sivistyneisyydestä kielivällä äänellä: ”Wieviel Jahre alt bist du?”, lähestulkoon kuin ohimennen. Vastasin hänelle: ”Sechzehn”. Hän nyökkäsi kevyesti, mutta mielummin kuin tyydyttävälle vastaukselle eikä totuudelle – ainakin siltä minusta äkisti vaikutti. Toinen huomioni, tai paremminkin vain ohikiitävä havainto, oli ehkä väärä, mutta oli kuin hän olisi näyttänyt tyytyväiseltä, jollain tavalla jopa helpottuneelta; minusta tuntui että tein häneen hyvän vaikutuksen. (79–80)

Gyuri pyrkii miellyttämään lääkäriä, ja pitää tätä selkeästi kunnioitettavana hahmona. Samanlainen kunnioitus Gyurilla on myös sotilaita kohtaan. Kertoja pitää sotilaiden ratkaisuja inhimillisinä ja loogisina, vaikka ne usein ovatkin hänelle itselleen lievästi sanottuna epäedullisia. Saksalaissootilaat ovat siis auktoriteettiasemassa paitsi vangitsijoina, myös Gyurin ihailun vuoksi. Gyurin kokemus saksalaisista luo valta-asetelman, jossa Gyuri ei ole ainoastaan fyysisesti mutta myös henkisesti altavastaajan asemassa sotilaisiin nähden. Erityisesti tämä henkinen alemmuus, tarve miellyttää ja jatkuva ihailu altistavat Gyurin altavastaajan häpeälle.

Gyurin asema altavastaajana tulee erityisen selvästi ilmi hänen miettiessään sotilaita ja suhteuttaessaan oman asemansa näihin:

nyt he [sotilaat] olivat kuitenkin jo vaiti, määräisivät suunnan ja tahdin ainoastaan askelillaan, pitivät koko aikaansaannosta, tuota jatkuvasti liikkuvaa ja aaltoilevaa pylvästä, liikkeessä tavalla, joka toi mieleeni sen, kuinka lapsena olin ajanut paperinpalojen ja tikkujen avulla toukkia tulitikkurasiaan; se kaikki sai minut pyörälle päästäni, jollain tavoin täysin valtoihinsa. - - Ja kuinka tarkasti näinkin esimerkiksi heidän [sotilaiden] kasvonsa, silmiensä tai hiustensa värin, jokusen persoonallisen piirteen, jopa virheenkin, jonkin näppylän ihossa, en silti täysin pystynyt saamaan siitä kaikesta otetta, vaan minussa heräsi epäily: olivatko ne, jotka kulkiivat tuossa vierellämme, todellakin pohjimmiltaan meidän kaltaisiamme, sittenkin suunnilleen

samasta ihmisaineesta tehtyjä, tarkkaan ottaen? Mutta ymmärsin, että ajattelutapani täytyi olla väärä, koska luonnollisestikaan minä en ollut samankaltainen. (113–114)

Kertojan ihaileva katse välittyy vahvasti, mutta samalla hän paljastaa myös itsestään ja omasta identiteetistään jotakin: Gyurin miellelyhtymä liikkuvasta jonosta on toukkien jono, jolloin hänen täytyy jollakin tasolla nähdä myös itsensä toukkana ja sotilaat toukkia ohjaavina paperinpaloina ja tikkuina; kuka tai mikä tässä metaforassa edustaa leikkivää lasta jää epäselväksi, mutta yksi luentatapa olisi olettaa kohtalon sanelevan rooleja. Sotilaat ovat Gyurin silmissä niin arvovaltaisia, että hän alkaa epäillä aiempia oletuksiaan siitä, että olisi itse samankaltainen saksalaisten kanssa. Gyuri päätyy toteamaan, että ”luonnollisestikaan” hän ei ole samankaltainen saksalaisten kanssa – tämä toteamus ja vertaus toukkiin osoittaa altavastajan roolin ymmärtämisestä. Gyuri siis hyväksyy sen, että häntä kohdellaan kuten juutalaista, vaikka itse samaistuukin enemmän saksalaisiin.

Saksalaissotilaat ovat Gyurille auktoriteetteja, joten tämä pyrkii miellyttämään heitä olemalla ylipäänsä ”hyvä vanki” – miellyttäminen ja halu antaa rehti ja ahkera kuva itsestä voidaan nähdä pyrkimyksenä välttää häpeää, joka luonnollisesti seuraisi auktoriteetin pettämisestä.

ensin minun olisi vain tullava hyväksi vangiksi, ja tulevaisuus pitäisi huolen lopusta – suurin piirtein sellainen oli käsitykseni, sille perustin elämäntapani, kuten näin lähes kaikkien muidenkin tekvän. (125)

Koska käsite ”hyvä vanki” on keskitysleirin olosuhteissa vähintäänkin paradoksaalinen, on auktoriteetin pettäminen vääjäämättömästi edessä.

Ja siihen nähden, että kääntelin käsissäni talikkoa ensimmäistä kertaa elämässäni, näyttivät sekä vartijamme että sinne tänne nenänsä työntävä, päällysmiehen näköinen tehtaan oma työntekijä varsin tyytyväisiltä, mikä luonnollisesti vain kiihdytti vauhtiamme. Mutta ajan myötä aloin tuntea polttoa kämmenissäni ja näin, että sormieni tyvet olivat kaikki tummanpunaiset; ja kun vartija tuli ja kysyi: ”Was ist denn los?”, näytin hänelle nauraen kämmeniäni; mihin hän, hetkessä täysin synkistyen, vieläpä kiväärinhinaansakin nykäisten, toivotti: ”Arbeiten! Aber los!”, minkä jälkeen oli loppujen lopuksi vain luonnollista, että kiinnostukseni kääntyi toisaalle. Siitä lähtien pidin silmällä vain yhtä asiaa: milloin hänen katseensa ei kohdistu minuun, jotta voin pitää varkein pienen tauon, jotta voin ottaa mahdollisimman vähän soraa lapioon tai talikkoon – ja voin kertoa, että senkaltaisissa tempuissa edistyin myöhemmin varsin pitkälle ja hankin niistä joka tapauksessa paljon enemmän kokemusta ja oppia kuin mistään työnteosta. (133)

Katkelmassa tehokkaasti ja ahkerasti työskennellyt Gyuri odottaa hyväksyntää auktoriteetilta, vartijalta. Hän on työskennellyt tarmokkaasti, ja kuten lainauksesta käy ilmi, on siinä määrin kiinnostunut muiden mielipiteestä ja hyväksynnästä, että kiristää jopa työskentelyn tahtia. Kun hän pysähtyy katsomaan kovan työn aiheuttamia hiertymiä käsissään, on hän niistä ylpeä ja odottaa vartijan suhtautuvan yhtä positiivisesti jälkiin: ovathan ne todiste ahkeruudesta, joka Gyurin maailmankuvassa on saksalaisille tärkeä ominaisuus ja jonka näin ollen pitäisi kasvattaa myös Gyurin arvoa vartijan silmissä. Nämä Gyurin odotukset käyvät hyvin ilmi katkelman loppupuoliskosta:

Olin varma siitä, että täällä oli jotain vialla, jokin lamauttava este, vakava virhe, katastrofi. Yksi arvostuksen sana tai merkki, edes pilkahdus silloin tällöin, yksi kipinäkin olisi riittänyt; ainakin minuun se olisi tehonnut paljon paremmin. Sillä jos tarkemmin ajatellaan, mitä meillä oikeastaan on toisiamme vastaan henkilökohtaisesti? Turhamaisuuden tunne säilyy vankeudessakin, ja kukapa ei salaa toivoisi saavansa osakseen hitusen ystävällisyyttä; ymmärtäväinen puhe kannustaisi sitä paitsi paljon parempiin suorituksiinkin, ajattelin. (133)

Kun vartija reagoikin päinvastaisesti kuin Gyuri on odottanut, Gyurin kiinnostus kääntyy toisaalle, mikä on yksi häpeään liittyvistä implikaattoreista; jotta häpeää voi tuntea, täytyy ensin olla kiinnostusta – ja näin häpeän sattuessa kohdalle luontainen suojautumiskeino on kääntää kiinnostus toisaalle alkuperäisen kiinnostuksen kohteesta, katkelman tapauksessa siis ahkerasta työnteosta. Kiinnostuksen kohteen muuttuminen myös todistaa samalla häpeän olemassaolosta, vaikka Gyuri ei tunnetta nimeäkään: päällimmäinen tulkinta tilanteesta olisi ehkä pettymys, mutta Tomkinsin affektiteorian valossa tarkasteltaessa katkelmassa on vahvasti mukana häpeän affekti, ja myös Ikonen & Rechardt (1994) toteavat, että hyväksyvän vastavuoroisuuden odotuksissa epäonnistuminen laukaisee häpeän.

Vartijan odotettua vastakkainen reaktio tuottaa häpeää myös toisella tasolla: se tarkoittaa, että Gyuri ei ole onnistunut tavoitteessaan olla hyvä vanki, kun ei kovasti työskennellenkään onnistu miellyttämään vartijaa tai saamaan tältä kaipaamaansa hyväksynnän elettä; Gyuri on pettänyt myös itsensä, joutuu huomaamaan oman käsityksensä ideaaliminästä olevan saavuttamaton. Kun oma suoritus ei olekaan ideaali, häpeä on luontainen seuraus. Tätä häpeää vasten Gyuri siis muuttaa omaa tavoitettaan:

ahkeruuden sijasta hän pyrkiikin tekemään mahdollisimman vähän, työskentelemään mahdollisimman säästeliäästi – jolloin myös onnistuminen tai epäonnistuminen ovat hänen itsensä määriteltävissä eivätkä riipu muiden mielipiteistä (toki on perusteltua nähdä onnistunut työnvälttely sellaisena, josta ei jää kiinni – siinä mielessä sekin on tietyllä tapaa muista ihmisistä riippuvainen tavoite).

Lainauksen loppupuolesta kuvastuva tyrmistys ystävällisten sanojen ja eleiden täydellisestä puutteesta kuvaa, kuinka vaikeaa Gyurin on luopua oletuksistaan: ajatus siitä, että jokin on vialla tai lamauttavasti virheellistä, kertoo Gyurin halusta edelleen uskoa saksalaissotilaiden moitteettomuuteen, halusta edelleen ihaila näitä. Samalla tämä ajatus näyttää myös aiheuttavan häpeää kertojassa, joka kuvaa tapahtumaa jälkikäteen: toive ystävällisyydestä tuntuu jälkikäteen kertojasta niin naiivilta, että tämä nimeää sen turhamaisuudeksi, *a hiúság érzése (Sorstalanság, 183)*, ja selittelee järkytystään sillä, että on inhimillistä kaivata ystävällistä sanaa: ”kukapa ei salaa toivoisi osakseen hitusen ystävällisyyttä”.

Gyurin oltua työleirillä jo jonkin aikaa hänen ruumiinsa alkaa heikentyä, ja hän epäonnistuu jo helpossakin työtehtävässä:

Tosiaankin, kaikki kommandot, omasta mielestäniikin täydellä syyllä, pitivät sementin kantamista vain harvoin kohdalle osuvana onnenpotkuna, josta riemuuttiin omassa keskuudessaammekin hieman peitellysti. Silloin on vain kumarrettava päänsä, joku heittää niskaan säkin, jonka kanssa voi kävellä kuorma-autolle asti, jossa joku toinen ottaa sen vastaan, ja sitten takaisin mahdollisimman pitkää kierrosta, jonka rajat määräytyvät aina senhetkisten mahdollisuuksien mukaan, ja onnekkassa tapauksessa edessä on vielä jonoa, jolloin saa pihistettyä vielä vähän aikaa ennen seuraavaa säkkiä. Säkkikin on painoltaan vain noin kymmenen–viisitoista kiloa – kotioiloissa se olisi lastenleikkiä, voisin varmaan pallotellakin sillä; täällä kuitenkin kompastuin ja pudotin säkin. Kaiken lisäksi paperi repesi ja repeämästä valui ulos, levisi maahan säkin sisältämä aine, arvokas, kallis sementti. Samassa hän [sotilas] oli vieressäni, tunsin jo hänen nyrkinsä kasvoissani, ja sitten, jo kaaduttuani, saappaankärjen kylkiluissani ja kourat niskassani, kun hän painoi kasvojani maahan, sementtiin: kerää kokoon, raavi kasaan, nuole pois, hän toivotti kuin järkensä menettäneenä. Sitten hän riuhtaisi minut pystyyn; hän lupasi näyttää minulle – ”dir werd ich’s zeigen, Arschloch, Scheisskerl, verfluchter Judehund” – etten enää koskaan pudottaisi yhtään ainoata säkkiä. (155–156)

Epäonnistuminen työtehtävässä, joka on leirin mittapuulla helppo ja kevyt, on tietysti osoitus voimien heikentymisestä, mikä korostuu kerronnassa viittauksella siihen, kuinka Gyuri kotioiloissa voisi jopa pallotella säkillä. Tämä epäonnistuminen korostuu entisestään, kun sotilas tulee häpäisemään Gyuria. Häpäisy on sekä ruumiillista että

sanallista, eikä Gyuri pysty tässä tapauksessa hyödyntämään tavallista mekanismiaan paeta häpeää juutalaisuuden kautta (tämä mekanismi avataan tarkemmin luvussa 3.2), koska on henkilökohtaisesti tehnyt virheen ja tiputtanut sementtisäkin. Pahemmaksi häpeän aiheuttajaksi kuin häpäisy tai rangaistus itsessään muodostuu kuitenkin se, kuka Gyurin häpäisee:

Siitäkin [lyömisestä] sain luonnollisesti oman osuuteni, mutta en sen suurempaa, jos en pienempääkään, kuin kuka tahansa meistä, normaalisti, keskimäärin, sen verran kuin asiaan kuului, ei mistään erikoisesta, henkilökohtaisesta huonosta onnesta johtuen, vaan ainoastaan leirin tavallisten tapojen mukaan. Ja erikoisen epäjohdonmukaista oli, täytyy sanoa, että lyönneistä en päässyt suinkaan osalliseksi siihen oikeastaan paljon pätevemmän, paremmin valtuutetun ja velvoitetun SS-sotilaan, vaan erään Todt-nimisen, ymmärtääkseni jonkinlaiseen työnvalvontaneuvostoon kuuluvan keltapukuisen sotilaan toimesta. Hän oli vieressäni ja huomasi – mutta millä karjahduksella, millä tavalla ilmaan hypäten – että olin pudottanut sementtisäkin. (155)

Gyurin auktoriteettien ihailu on kyseiseen kohtaukseen mennessä jäänyt jo takalalle, joko siksi että ihailu on muuttunut toisenlaiseksi suhtautumiseksi tai sen vuoksi, että ruumiin heikentymisen takia Gyurilla ei ole aikaa keskittyä enää muuhun kuin selviytymiseen. Jonkinlainen ylpeys hänellä kuitenkin on vielä jäljellä, koska esimerkiksi käy ilmi, että Todtin suorittamana rangaistus on häpeällinen, kun taas johdonmukaisempaa ja ilmeisestikin Gyurin mielestä kunniallisempaa olisi olla SS-sotilaan kuritettavana. Sotilaan reaktioiden kuvaaminen liioitelluiksi tekoon nähden (”mutta millä karjahduksella, millä tavalla ilmaan hypäten”, ”kuin järkensä menettäneenä”) osoittaa Gyurin kokevan jonkinlaista häpeää epäonnistumisestakin – teon kontekstiin asettaminen ja sen suuruuden järjeistäminen on yksi keinoista suojella itseä häpeältä. Samalla Todtin reaktioiden tulkitseminen liiallisiksi suojaa Gyuria myös sanalliselta häpäisyltä: jos reaktio nähdään älyttömänä, häpeä kuuluukin reagoijalle, ja Gyurin on mahdollista järkeillä, ettei hänen tarvitse hävetä saamaansa rangaistusta.

Gyuri saa kuitenkin rangaistuksessa mahdollisuuden sovittaa tekonsa, hyvittää säkin pudottamisen ja karkottaa helpossa tehtävässä epäonnistumisen tuoman häpeän:

Siitä hetkestä saakka hän heitti joka kierroksella omakätisesti niskaani uuden säkin, piti silmällä vain minua, yksin minä olin hänen huolensa, ainoastaan minua hän seurasi katseellaan autolle ja takaisin, ja otti jonon ensimmäiseksi silloinkin, kun järjestyksen mukaan edessä olisi ollut vielä muita. Lopulta pelasimme jo miltei yhteen, opimme tuntemaan toisemme, näin hänen kasvoillaan jo lähes jonkinlaista tyytyväisyyttä, rohkaisua, etten sanoisi ylpeydentapaista, joka oli tietystä näkökulmasta,

myönnettäköön, aivan oikeutettua: sillä kestin kuin kestinkin, vaikka kuinka hoippuen, kumarassa ja silmät sumentuen, tulin ja menin, toin ja vein, vieläpä pudottamatta yhtään uutta säkkiä, mikä loppujen lopuksi – se minun oli myönnettävä – todisti hänen olevan aivan oikeassa. Toisaalta tunsin tuon päivän lopussa, että jokin minussa oli rikkoutunut korjaamattomasti, ja siitä lähtien uskoin joka aamu, että olisi viimeinen aamuni, ja joka askelella, että yhtään enempää en pystyisi ottamaan, joka liikeyksellä, että seuraavaa en enää kykenisi tekemään; toistaiseksi olen kuitenkin suorittanut kaiken käsketyt vielä sen jälkeenkin. (156)

Laannuttamalla sotilaan raivon Gyuri pääsee irrottautumaan häpäisyn aiheuttamasta häpeästä, ja saa samalla sitä vastakaikua hyvin tehdystä työstä, jonka puute aiemmin tuntui hänestä niin sietämättömältä, suoranaishetvällä virheeltä. Katkelman lopussa Gyuri kuitenkin kuvaa jonkin hänessä rikkoutuneen lopullisesti, *valami megjavíthatatlanul tönkrement bennem* (*Sorstalanság*, 214), tapahtumien seurauksena; kokemuksen voi lukea esimerkiksi luovuttamiseksi, toivottomuudeksi tai kuoleman hyväksymiseksi, mutta affektiteorian valossa on luontevaa tulkita tunnusnimitys niin, että Gyurin epäonnistumisen ja ruumiillisen heikkouden tuottama häpeä on vahingoittanut Gyurin itseä niin syvästi, ettei Gyuri voi irrottautua häpeästä enää; kokemus on osoittanut, että ne asiat, joita Gyuri ei ole pitänyt itseään kuvaavina, ovatkin totta. Tiettyssä mielessä tämä on altavastaajan aseman lopullista hyväksymistä, koko kohtalonsa luovuttamista toisten käsiin. Gyuri luopuu ajatuksesta, että voisi itse vaikuttaa siihen mitä tapahtuu, ja hyväksyy sen, ettei voi saavuttaa ihailemiensa sotilaiden ominaisuuksia tai erottua kelvottomina pitämiensä vankien joukosta olemalla ’hyvä vanki’.

Siitä huolimatta, että kokee jonkin rikkoutuneen korjaamattomasti, Gyuri pyrkii edelleen miellyttämään sotilaita. Tämä miellyttämisen tarve jonkin noinkin paljon Gyurin maailmankatsomukseen vaikuttaneen tapahtuman jälkeen vahvistaa teoriaa altavastaajan häpeästä. Henkilön, joka ei koe alemmuutta ja altavastaajuutta, voisi spekuloiden viimeistään noin mullistavan kokemuksen jälkeen ajatella kääntyvän alistajiaan vastaan. Gyuri kuitenkin jatkaa pyrkimyksissään miellyttää sotilaita ja haluaisi todistaa olevansa pohjimmiltaan jotakin muuta kuin juutalainen:

Minua harmitti ennen kaikkea se, että oli kuin hän [sotilas] olisi itsekseen muodostanut jonkinlaisen mielipiteen, tehnyt jonkin yleisen johtopäätöksen, ja minun olisi tehnyt mieleni puolustautua: ei tämä ole pelkästään minun syytäni, eikä alun perin edes lainkaan oikea luontoni – mitä olisi luonnollisesti ollut vaikea todistaa, sen ymmärsin. (160)

Vaikka Gyuri luopuukin selviytymisestä ja hyväksyy asemansa altavastaaajana, hän pitää viimeiseen asti kiinni logiikasta – ja ylempi-arvoisten ihailusta, joka ilmenee miellyttämisen tarpeena. Tämä ihailu kuitenkin siirtyy Gyurin kuvattua jonkin ”rikkoutuneen korjaamattomasti”: samalla kun Gyurin ruumis alkaa pettää, hän joutuu muuttamaan käsityksiään hierarkiasta keskityksleirillä. Tarkemmin sanottuna hän itse tippuu hierarkiassa alemmas, ja ihailu alkaa kohdistua toisiin vankeihin sotilaiden lisäksi.

Gyurin ihailemat, hänen maailmankuvassaan häntä itseään paremmat vangit eivät kuitenkaan ole juutalaisia tai unkarilaisia, mikä on huomionarvoista juutalaisuuden ja unkarilaisuuden häpeän muotojen näkökulmasta. Gyurin ollessa jo tajunnan rajamailla, varma kuolemasta, hän pyrkii edelleen esiintymään järkevänä ja olemaan ainakin helppo ruumis, jos hyvä vanki ei ole vaihtoehto:

Samalla korvaani osui katkonainen sananriekale, jonka käheästä kiskauksesta onnistuin juuri ja juuri erottamaan äänen, joka, muistin hyvin, kerran oli soinnut niin lujana: ”Vas...tus...tan”, se mumisi. Ruumis pysähtyi hetkeksi ilmassa, kuin yllättyneenä, ennen kuin se heilahti taas eteenpäin, ja kuulin heti toisenkin äänen, joka kuului ilmeisesti ruumiin nostajalle. Ääni oli miellyttävä, miehekkään sävyinen, ystävällinen, ja vähän murtava leirisaksa todisti mielestäni enemmän jonkinasteisesta hämmästyksestä ja ihmetyksestä kuin moitteesta: ”Was? Du willst noch leben?” se kysyi, ja tosiaan, sillä hetkellä pidin sitä itsekin kummallisena, täysin perustelemattomana, oikeastaan aivan järjettömänä asiana. Päätin itse käyttäytyä järkevämmän. Mutta samassa kumarruttiin minunkin puoleeni, ja minun oli irvistettävä, sillä käsi etsi jotain silmäni kohdalta, ennen kuin minut heilautettiin keskelle pienten kärryjen lastia ja alettiin työntää jonnekin, minne, sitä en ollut kovin utelias tietämään. (171–172)

Selvästi tässä nostajana on toinen vanki, mutta Gyuri on itse vajonnut ruumiinsa heikkoudesta johtuen omalla arvoasteikollaan niin alas, että näkee kaikki terveet vangit itsensä yläpuolella, vaikka aiemmin koki olevansa näitä parempi. Hierarkisen suhteen muututtua Gyuri pyrkii miellyttämään toista vankia olemalla hiljaa – missä tosin epäonnistuu, koska joutuu irvistämään.

Jäätyään henkiin pidettyään eloonjäämistään jo ”perustelemattomana” Gyuri päätyy mukavalle sairastuvalle, jossa hän saa ruokaa ja asiantuntevaa hoitoa. Gyuri ihailee punaisiin kolmioin merkattujen ihmisten hyvää vointia ja huomioi heillä kaikilla olevan vielä hiuksia. Hän ehtii muutamassa päivässä tottua mukavuuteen, ja alkaa ilmeisesti pitää sitä jopa oikeutenaan:

hän [hoitaja] oli sanalla sanoen kaunis, ja olisin varmasti ihastellut häntä edelleen – jos hän ei olisi heti hakenut lääkäriä ja jos tämä ei olisi heti näyttänyt hänelle minua ja jos hänen käsivarrellaan ei olisi ollut huopaa, johon hän kietoi minut heti kun oli vetänyt minut pois paikaltani, ja jos hän ei olisi nostanut minua olkapäälleen, mikä näytti täällä olevan yleisenä tapana. Hänen tehtävänsä ei sujunut aivan ilman esteitä, sillä takerruin kaksin käsin bokseja erottavaan, käsiini osuvaan tankoon – vain jotenkin umpimähkään, vaistomaisesti. Minua vähän hävettikin koko asia: se, miten vain pari päivää voi sekoittaa ihmisen järjen ja vaikeuttaa asioita. Mutta hän osoittautui voimakkaammaksi, turhaan huidoin ja iskin nyrkeillä hänen vyötäröään, munuaisten seutua, hän vain nauroi, niin kuin saatoin tuntea hänen olkapäideinsä hytkeestä; silloin jätin vastarinnan sikseen ja alistuin, vieköön minne haluaa. (183)

Gyuri takertuu tolppaan hädissään, eikä osaa selittää reaktiotaan järjellä tai logiikalla, jotka ovat hänelle yleensä tärkeimpiä toimintaan sysäviä tekijöitä. Hän myös toteaa suorastaan hävenneensä käytöstään, *még röstellettem is a dolgot egy csöppet* (*Sorstalanság*, 253), ja tapaansa toivottomasti vastustaa ihailemaansa hoitajaa. Hoitajan nauru – hyvin vahva häpäisyn muoto, joskin tässä kontekstissa tuskin tietoisesti sellaiseksi tarkoitettu – palauttaa Gyurin kuitenkin siihen altavastajaan asemaan, jossa hän kokee olevansa toisiin vankeihinkin nähden fyysisen olotilansa ja todennäköisesti myös juutalaisuuden vuoksi. Lainauksessa Gyuri käyttää itsekkin sanaa alistua, *s tūrtem* (*Sortalanság*, 254): muualla romaanissa hän toki viittaa usein alisteiseen asemaansa, mutta ei nimeä sitä nimenomaan alistumiseksi.

3.1.2 Yhteenveto

Kuten esimerkeistä on käynyt ilmi, on Gyuri altavastajaan asemassa niin siinä mielessä, että on fyysisesti vangittuna, kuin senkin vuoksi, että ihailee sotilaita melko estottomasti. Altavastajaan häpeän kannalta olennaisempaa on kuitenkin se, että Gyuri itse kokee olevansa sotilaita huonompi – tämäkin nousee lainauksista selkeästi esille. Altavastajaan aseman hyväksymisestä ja altavastajaan häpeän kokemuksista kertovat katkelmat ovat romaanissa varsin tiheässä siihen asti, kunnes Gyurin ruumis alkaa heikentyä. Tämän myötä kerronta keskittyy etupäässä vain ruumista koskeviin asioihin, tietyllä tapaa pelkistyy, ja varsinaiset altavastajaan häpeän kokemukset harvenevat, vaikka Gyuri on entistä enemmän muiden armoilla.

Gyuri päätyy sairastupiin ja lääkäreiden vastaanotoille, joilla on lähinnä muita vankeja muttei juuri sotilaita, eikä Gyuri kohtaa enää varsinaisia häpäisyjä. Hänen

häpeänsäkin lähtee ruumiista eikä niinkään asemasta hierarkiassa. Tämä ei varsinaisesti vaikuta altavastajaan asemaan – Gyuri saattaa edelleen kokea olevansa hierarkiassa sotilaiden alapuolella – mutta alkuperäisen 'aristokraatin' ollessa poissa altavastajaan häpeän kuvauksetkin puuttuvat kerronnasta.

Toinen tapa tulkita muutosta olisi myös nähdä muutos niin, että Gyurin ruumiin heikentyessä hän yksinkertaisesti lakkaa välittämästä hierarkioista ja pääsee sillä tavoin eroon altavastajaan kuuluvasta alemmuuden kokemuksesta ja samalla myös altavastajaan häpeästä. Johtopäätös on sikäli perusteltu, että Gyuri käy hyvin lähellä kuolemaa tai ainakin uskoo käyvänsä. Olisi hyvin inhimillistä, jopa odotuksenmukaista, että hänen näkökulmansa olisi muuttunut kaikkien kokemusten jälkeen.

Kohtalottomuuden kontekstin puitteissa ei kuitenkaan ole mahdollista vetää lopullista johtopäätöstä Gyurin alemmuuden kokemuksesta suuntaan eikä toiseen, koska Gyuri ei sairastuttuaan enää kohtaa sotilaita: häntä käsittelevät toiset vangit, ja koko leiri vapautetaan ennen kuin Gyuri on riittävän terve päästäkseen pois sairastuvasta. Hän ei lukijan silmien edessä enää käsittele suhdettaan saksalaissotilaisiin, mutta tuntuu toisaalta päässeensä yli altavastajaan identiteetistä suhteessa muihin unkarilaisiin: Raitiovaunussa istuva vanha nainen vetäytyy syrjään tunnistettavaan raitatakkiin pukeutuneen Gyurin noustessa kyytiin ja kääntää katseensa pois lipuntarkastajan käskiessä liputta matkustavaa Gyuria poistumaan vaunusta. Gyuri ei kuitenkaan alistu tähän, vaan vetoaa kipeään jalkaansa – jos hän kokisi olevansa samassa altavastajaan asemassa kuin romaanin alussa, hän poistuisi vastaväitteitä ja tyytyisi osaansa kuten alun kohtauksessa leipurin luona. Välikohtaus päättyy kuitenkin tuntemattoman miehen ostaessa Gyurille lipun ja sättiessä lipuntarkastajaa; lukijalle jää epäselväksi, kuinka oikeutettu Gyuri oikeastaan kokee olevansa ilmaiseen raitiovaunumatkaan vaivansa vuoksi, jolloin myös altavastajaan aseman arviointi on mahdotonta. *Kohtalottomuuden* sisarteosten – *Tappion*, *Kaddishin syntymättömälle lapselle* ja *Lopetuksen* – valossa tuntuu kuitenkin todennäköisemmältä, että alemmuuden kokemus ja altavastajaan häpeä ei ole ainakaan lopullisesti poistunut Gyurin elämästä, mutta aristokraatin osassa on *Kohtalottomuuden* jälkeen yleensä muita kuin saksalaisia.

3.2 Juutalaisuus

Kuten aiemminkin on noussut esille, Gyurin suhde juutalaisuuteen on monimutkainen. Tärkeintä häpeän kannalta on se, ettei Gyuri koe olevansa juutalainen; tämä osoittautuu sekä toimivaksi mekanismiksi suojautua juutalaisuuteen kohdistuvilta häpäisyltä että omaksi häpeän aiheekseen. Myös Gyurin suhde teoksen muihin juutalaishahmoihin on mielenkiintoinen ja häpeän kuvausten tulkinnan kannalta huomionarvoinen asia.

Jo kotona, perheensä ja sukulaistensa kanssa, Gyuri kokee ulkopuolisuuden tunnetta, mutta pyrkii sopeutumaan siihen kuitenkin pohjimmiltaan juutalaiseen perheeseen, johon on syntynyt. Gyurin ydinperhe on assimiloitunut unkarilaiseen yhteiskuntaan eikä noudata juutalaisia tapoja; Gyuri ei esimerkiksi osaa hepreaa tai ole tottunut rukoilemaan. Keskitysleirille päätyessään Gyuri tulee kuvanneeksi suhdettaan muihin juutalaisiin melko yksityiskohtaisesti. Hän haluaa tietoisesti jäädä ulkopuolelle juutalaisuudesta, joskaan tämä pyrkimys ei ole aina hänelle erityisen kannattava. Ulkopuolisuus on toki joka suhteessa *Kohtalottomuudessa* toistuva kokemus, mutta erityisen selkeä se on suhteessa juutalaisuuteen ja toisiin juutalaisiin.

3.2.1 *Analyysi, juutalainen perhe*

Ulkopuolisuus perheestä on Gyurin kohdalla myös ulkopuolisuutta juutalaisuudesta, ja siksi Gyurin perhesuhteet ovat olennainen osa analyysia Gyurin suhteesta juutalaisuuteen. Juutalaisuus on kuitenkin pohjimmiltaan jotakin, johon synnyttään ja joka peritään vanhemmilta, ja Gyuri on saanut vanhemmiltaan jotakin, jota ei liitä itseensä tai koe omakseen, mutta josta ei myöskään voi irrottautua. Gyurin perhe on *Kohtalottomuudessa* esiintyvistä viiteryhmistä kronologisesti ensimmäinen, jonka ulkopuolelle Gyuri jää, ja ainakin osin tämä ulkopuolisuus tuntuu kumpuavan myös Gyurin haluttomuudesta identifioida itseään juutalaiseksi, jolloin hän jää myös juutalaisten sukulaistensa piiriin ulkopuolelle.

Kuten aiemminkin on todettu, sääntöjen ja käytöstapojen noudattaminen on Gyurille tärkeää, ja niiden kautta hän ainakin esiintyy siten kuin uskoo vanhempiansa ja sukulaistensa häneltä odottavan. Hän ei kuitenkaan saavuta yhteisöllistä perhekokemusta tai syvää yhteenkuuluvuuden tunnetta: tämä kokemus erilaisuudesta on

romaanin alussa selkeästi näkyvillä, vaikkei olekaan yhtä voimakas kokemus ulkopuolisuudesta kuin Gyurin ollessa keskitysleirillä tuntemattomien juutalaisten ympäröimänä.

Perheensä asioista Gyuri jää ulkopuolelle jo ikänsäkin vuoksi: hän kuvaa tilanteen, jossa aikuiset välttävät puhumasta asioista niiden oikeilla nimillä ilmeisesti suojellakseen Gyuria, joka kuitenkin on vielä lapsi:

Näytti siltä kuin olisin keskeyttänyt heidän neuvottelunsa. Ensin en edes ymmärtänyt, mistä he puhuivat. - - isä otti kirjoituspöydän laatikosta esiin silkkipaperiin käärityn, narulla sidotun pienen paperin. Vasta silloin tajusin millaisesta tavarasta oli kysymys, sillä tunnistin paketin heti sen litteästä muodosta: sisällä oli rasia, jossa säilytimme arvokkaita koruja ja sen sellaista. Luultavasti he olivat juuri minun takiani puhuneet ”tavarasta”, jotten tunnistaisi rasiaa. (5–6)

Katkelmassa esiintyvä asian peittely on pohjimmiltaan ulkopuolelle jättämistä, siitä huolimatta että Gyuri ymmärtää sen tapahtuvan ainakin jossain määrin siksi, että isä pyrkii suojelemaan häntä.

Hetkellisen yhteenkuuluvuuden tunteen Gyuri kuitenkin saavuttaa hyvästellessään isäänsä, mutta vakuuttaa ainakin lukijalle omiin kyyneliinsä olevan aivan muut syyt kuin liikutus:

Minua ne [isän sanat] sen sijaan alkoivat väsyttää, enkä enää edes tiedä, mitä kaikkea tulini luvanneeksi isälle. Seuraavassa hetkessä huomasin kuitenkin olevani hänen käsivarsiensa välissä, ja hänen puristuksensa yllätti minut, kaikkien sanojen jälkeen. En tiedä, virtasivatko kyyneleni sen takia vai yksinkertaisesti uupumuksesta, vaiko siksi, että äitipuoleni aamuisen huomautuksen jälkeen olin jollain tapaa valmistautunut siihen, että jäähyväisten hetkellä niiden olisi virrattava. Joka tapauksessa oli kuitenkin hyvä että niin tapahtui, ja tunsin että isästäkin tuntui hyvältä nähdä minun itkevän. (23)

Romaanissa ovat hyvin harvassa katkelmat, joissa tuodaan esille kiintymyksen tunne, eikä Gyuri tässäkään kuvaa oikeastaan tulevansa kaipaamaan työleirille lähtevää isäänsä. Päinvastoin kyynelten ”olisi virrattava”, *föltétlenül el kell hogy eredjenek* (*Sorstalanság*, 34), jotta Gyurin isä saisi vaikutelman, että Gyuri tulisi kaipaamaan isäänsä, ja Gyuri toteaa itkusta vain ”hyvä että niin tapahtui”. Samanlainen kiintymyksen esittäminen aidon kiintymyksen ilmauksen sijasta on kyseessä myös Gyurin vastatessa Lajos-sedän kysymykseen:

Sitten hän tahtoi kuulla, tulisiko minun ikävä isää. Kysymys ärsytti minua vähän, mutta vastasin: ”Luonnollisesti.” Ja koska minusta tuntui, että se ei aivan riittänyt, jatkoin: ”Hyvin ikävä.” (17)

Gyuri antaa lukijan ymmärtää vain esittävänsä kiintymystä ja yhteenkuuluvuutta perheeseensä. Noudattamalla näitä asiaan kuuluvia käytössääntöjä hän myös täyttää äitipuolensa esittämän toiveen:

Kun olin jo lähdössä kotoa, äitipuolenikin puhutteli minua eteisessä, kahden kesken. Hän kertoi toivovansa, että ”osaisin käyttäytyä sopivalla tavalla” tänä meille niin surullisena päivänä. En tiennyt mitä sanoa siihen, enkä siksi sanonut mitään. (4)

Äitipuolen toive sopivasta käytöksestä mitä ilmeisimmin täyttyy, sillä Gyuri pyrkii käyttäytymään päivän mittaan sukulaistensa seurassa siten kuin uskoo sukulaisten odottavan. Hän ottaa sekä isäänsä ikävöimään tulevan pojan roolin että hyväksyy hänelle tuputetut ohjeet siitä, kuinka hänen lapsuutensa loppuu isän lähtiessä ja kuinka hänen täytyy tukea äitipuoltaan perheen päänä. Hän lipsuu roolista muutamaan otteeseen – kertoo olevansa nälkäinen, mutta korjaa tilanteen jälkikäteen työntämällä täyden lautasen pois edestään esittäen ruokahalutonta, eikä kykene itkemään isänsä vuoksi ensimmäisen sopivan tilaisuuden tullen – ja kommentoi lipsahduksia virheinä: ”tajusin, minkä virheen olin itse tehnyt”, ”hetkeä myöhemmin olisin jo osannut itkeä, mutta siihen ei ollut enää aikaa”.

Tämä Gyurin tarve sopeutua perheen hänelle määräämään rooliin kertoo halusta olla osa perheyhteisöä, mutta samalla se, että Gyurin täytyy noudattaa ulkopuolelta tulevia käytöstapoja aitojen tunteidensa sijaan kielii hänen olevan kuitenkin jollakin tapaa ulkopuolinen perheessään. Erityisen vahva esimerkki Gyurin erilaisuudesta on äitipuolen esittämä toive käyttäytymisestä ”sopivalla tavalla” (*Azt mondtá, reméli, hogy - - az én ”megfelelő viselkedésemre is számíthat”; Sorstalanság, 6*) – sellaista tuskin toivottaisiin, mikäli Gyuri normaalioloissa täyttäisi hänelle asetetun osan ilman erillisiä kehotuksia.

Tämä ulkopuolisuus perheestä on kertova siinä mielessä, että vaikka kyse on Gyurin läheisistä, hän kokee olevansa heistäkin erillään. Ulkopuolisuus voi johtua monestakin asiasta, mutta ennen kaikkea Gyuri osoittaa olevansa ulkopuolinen perheen juutalaisista käytännöistä: hän syö mieluusti sianlihaa, josta osa perheestä kieltäytyy, ja rukoileminen on hänelle vieras asia. Gyurin isän ollessa viimeistä iltaa kotona Lajos-

setä kysyy Gyurilta rukoilusta, ja kysymys herättää Gyurissa syyllisyyttä – ja samalla kuvaa Gyurin suhdetta uskontoon:

Sitten hän [Lajos-setä] tarttui leukaani sormillaan, joiden ulkopuolta peittivät karvatupsut ja sisäpuolta kevyt hiki, ja nosti kasvojani kysyen hiljaisella, hieman värisevällä äänellä: ”Isäsi on lähdössä pitkälle matkalle. Oletko rukoillut hänen puolestaan?” Hänen katseessaan oli ankaruutta, ja ehkä juuri se herätti minussa ikävän tunteen, että olin laiminlyönyt isää, sillä itse en olisi varmaan tullut ajatelleeksi koko asiaa. Nyt, kun Lajos-setä oli herättänyt minussa tuon tunteen, se alkoi painaa minua niin kuin olisin ollut jotain velkaa, ja jotta vapautuisin siitä, tunnustin hänelle: ”En.” ”Tule kanssani”, hän sanoi.

Minun piti seurata häntä pihanpuoleiseen huoneeseen. Siellä me rukoilimme nuhjuisten, käytöstä poistettujen huonekalujen seurassa. Ensin Lajos-setä asetti pyöreän, silkinhoitoisen mustan lakkinsa siihen kohtaan päätänsä, mihin hänen harmaat hiuksensa olivat harvetessaan jättäneet pienen aukion. Minunkin piti hakea oma lakkini eteisestä. - - Hän ryhtyi lukemaan rukouksia, ja minun oli toistettava hänen perässään aina sen verran kuin hän kulloinkin kerralla lausui. Ensin se meni hyvin, mutta alkoi pian käydä väsyttäväksi, ja minua häiritsi sekin, etten ymmärtänyt sanaakaan siitä, mitä me sanoimme Jumalalle, sillä rukoukset tulee esittää Hänelle heprean kielellä, enkä minä osaa sitä. Voidakseni seurata Lajos-setää minun oli pakko tarkkailla hänen suunliikkeitään, niin että koko tapauksesta jäi mieleeni oikeastaan vain kuva hänen kosteina liikkuvista paksuista huulistaan sekä mumisemamme vieraan kielen käsittämätön sorina. (19–20)

Gyuri kertoo, ettei rukoilu olisi tullut hänelle todennäköisesti edes mieleen ilman Lajos-setää; hän myös unohtaa, että tarvitsisi kipaansa rukoiluun eikä ota sitä heti mukaansa, ja joutuu mitä ilmeisimmin kehotettuna hakemaan sen myöhemmin. Koko kohtauksessa Gyuri on kertojana on riisunut oman toimijuutensa ja kuvaa sitä muualta tulevien kehotusten tai käskyjen kautta: ”minun piti”, ”minun oli toistettava”, ”rukoukset tulee esittää” – *kellett; utána kellett mondanom; kell foházkodnunk* (Sorstalanság, 28). Rukoilu ei siis ole Gyurille aktiivista toimintaa, ja sen lisäksi hän toteaa, ettei ymmärrä sanaakaan hepreankielisestä rukouksesta. Rituaali kuitenkin vaikuttaa hänestä välttämättömältä, mutta todennäköisesti vain ulkoisen paineen vuoksi; rukoilu on tässä tapauksessa pyrkimys noudattaa käytössääntöjä ja täyttää muiden odotukset.

Gyuri pyrkii osaksi perhettään täyttämällä niitä odotuksia, joita uskoo perheensä jäsenillä hänestä olevan. Hän tekee monia asioita näön vuoksi eikä siksi, että ne tulevat häneltä luontevasti itsestään. Jokin hänessä siis on erilaista kuin muissa perheen jäsenissä, ja hän selvästi ymmärtää sen itsekin. Hän ei käsittele perheensä juutalaisuutta tai tuo ilmi pitävänsä perhettään huonompana kuin muita juutalaisuuden vuoksi, mutta toisaalta hän ei myöskään anna ymmärtää rakastavansa perhettään erityisemmin.

Kyynelet isän lähtiessä työleirille ovat Gyurille pakollinen ele, ja toisaalta palatessaan Budapestiin hän hakeutuu ensin leirillä tapaamansa Bandi Citromin kotiin nähdäkseen, onko tämä selvinnyt, ja pyrkii vasta sitten etsimään isäänsä, äitipuoltaan ja lopulta äitiään.

3.2.2 *Analyysi, muut juutalaiset*

Gyuri suhtautuu omaan juutalaisuuteensa melko välinpitämättömästi: hänelle se tarkoittaa vain keltaista tähteä, ei syvempää identiteettiä. Tämä käy romaanista ilmi yhä uudelleen ja uudelleen, ja Gyurin vakaumus tai pikemminkin vakaumuksettomuus kestää horjumatta myös leirielämän. Tästä huolimatta Gyuri on tunnollinen, ja noudattaa sääntöjä ja tapoja hyvin tarkkaan: jo romaanin alussa hän valitsee pitää takin kiinni, jotta keltainen tähti ei vahingossakaan peittyisi:

Oli kirkas, leuto aamu, siihen nähden että on vasta alkukevät. Olin avaamaisillani takinnapit, mutta muutin mieleni: kevyessä vastatulessa takinliepeet olisivat voineet kääntyä ja peittää keltaisen tähden, mikä olisi ollut vastoin sääntöjä. Joissakin asioissa täytyy nykyään menetellä entistä harkitsevaisemmin. (4)

Sitaatista erottuu selkeästi myös kokijan ja kertojan välinen etäisyys. Kertova minä on mitä ilmeisimmin tässä romaanin alkupuolen katkelmassa ajassa ennen keskitysleirille joutumista, koska viittaa Unkarin juutalaislakeihin preesensissä.

Myöhemmin romaanissa Gyuri vierailee naapurissa, jossa on samanikäisiä nuoria, ja hänelle selviää, että kaikille juutalaisuus ei ole samalla tapaa samantekevä asia kuin hänelle itselleen. Naapurin tyttö kertoo ihmisten alkaneen katsoa häntä eri tavalla keltaisen tähden vuoksi ja että ihmiset tuntuvat vihaavan häntä. Gyuri pyrkii selittämään omaa kantaansa:

yritin selittää työlle, etteivät he oikeastaan vihaa häntä, tai ei ainakaan häntä itseään, henkilönä – eiväthän he loppujen lopuksi voi edes tuntea häntä – vaan mieluummin aatetta, ”juutalaisuutta”. (32)

Tämä kertoo Gyurin tavasta erottaa juutalaisuus omasta identiteetistään, vaikka muiden silmissä hän onkin juutalainen. Koska Gyuri ei pidä juutalaisidentiteettiä omanaan vaan

se on hänelle ulkoapäin lyöty leima, hänen ei tarvitse hävetä juutalaisuuteen kohdistuvaa halveksuntaa. Juutalaisuus toimii suojana, jonka taakse hän voi tietyssä mielessä piiloutua ja joka on motiivina häneen kohdistuville häpäisyyille; juutalaisuus tekee niistä Gyurin mielessä järjellisiä ja ymmärrettäviä. Naapurin tyttö jää kuitenkin pohtimaan Gyurin suhtautumista, ja kertoo, ettei tarkkaan tiedä, mitä juutalaisuus pohjimmiltaan on. Gyurin ihastus Annamária selittää juutalaisuuden uskontona (”kaikkihan sen tietävät”), mutta se ei riitä vastaukseksi naapurin tytölle:

Hänen [tytön] näkemyksensä oli, että ”me juutalaiset olemme erilaisia kuin muut”, että oleellista on erilaisuus, juuri sen tähden ihmiset vihaavat juutalaisia. Hän mietti, miten erikoista on elää ”tietoisena omasta erilaisuudesta”, ja että hän tuntee sen takia välillä eräänlaista ylpeyttä, välillä pikemminkin jonkinlaista häpeää. Hän olisi tahtonut tietää miten me suhtaudumme omaan erilaisuuteemme, ja kysyi olemmeko siitä ylpeitä vai paremminkin häpeissämme. Hänen pikkusiskonsa ja Annamária eivät oikein osanneet sanoa. Itsekään en ollut siihen asti juuri nähnyt syytä sellaisiin tunteisiin. Sitä paitsi, ihminen ei voi aivan itse päättää siitä tietystä erosta: loppujen lopuksi juuri sitä tarkoitusta varten ovat keltaiset tähdet, niin olen ymmärtänyt. Näin huomautin hänellekin. Mutta hän jankutti, että ”kannamme eroa itsessämme”. Minun mielestäni olennaisempaa on kuitenkin se, mitä meillä on päällämme. Väittelimme asiasta kauan, en tiedä miksi, sillä totta puhuen en nähnyt juurikaan mieltä koko kysymyksessä. Mutta hänen ajatuksenkulussaan oli jotain, joka tuntui ärsyttävältä: minusta kaikki on paljon yksinkertaisempaa. (33)

Juutalaisuus on siis Gyurille yksinkertainen asia, joka määrittelee sitä, kuinka muut hänet näkevät – nimenomaan näkevät, sillä visuaalisuus korostuu jo senkin kautta, että Gyurille juutalaisuus on oikeastaan pelkkä keltainen tähti, kuten katkelmasta käy ilmi. Juutalaisuudella ei ole tekemistä sen kanssa, kuinka Gyuri näkee itse itsensä: hänelle se on yksinkertainen asia, ja hän kokee olevansa juutalaisuudestaan huolimatta samanlainen kuin kaikki muutkin, ei mitenkään perustavanlaatuisesti erilainen.

Esimerkkinä Gyurin mutkattomasta suhtautumisesta juutalaisuuteen todistaa antisemitistisen leipurin ajatuskulun ymmärtäminen, kun Gyuri hakee leipää:

Hän [leipuri] ei vastannut tervehdykseeni, mutta onkin koko lähiseudun tiedossa, että hän ei voi sietää juutalaisia. Tiskille mätkähti parikymmentä grammaa vähemmän kuin olisi pitänyt. Olin kuullut, että sillä tavalla kauppias sai säästettyä itselleen ylimääräistä. Ja jotenkin, hänen vihaisesta katseestaan ja taitavista liikkeistään, tulin sillä hetkellä ymmärtäneeksi hänen ajatuksenjuoksunsa, sen, miksi hänen ei ole mahdollista pitää juutalaisista: silloinhan hänestä tuntuisi ikävältä petkuttaa heitä. Nyt hän sen sijaan menee vakaumuksensa mukaan, ja aatteen totuus ohjaa hänen tekojaan, mikä taas – tajusin – muuttaa asian tietenkin aivan toisenlaiseksi. (10–11)

Gyuri ei puutu kokemaansa vääryyteen ja kokee asiakseen perustella syitä leipurin asennoitumiseen. Hän vaikuttaa pitävän omaa juutalaisuuttaan riittävän hyvänä perusteluna huonolle kohtelulle, mikä tietysti kertoo myös hänen omasta käsityksestään siitä, etteivät juutalaiset ole muiden kanssa samanarvoisia (ja samalla hän ei pidä itseään lainkaan samanlaisena muiden juutalaisten kanssa; hänen oma juutalaisuutensa on vain sattumaa). Gyurille ymmärrettävän syyn hakeminen epäileluon kohteluun ja toisen motiivien arvailu voi toisaalta olla luonteva keino välttää häpeää: tervehdykseen vastaamattomuus ja ns. tyhjästä kumpuava inho itseä kohtaan ovat molemmat asioita, joilla on potentiaalia tuottaa häpeää. Löytämällä itselleen hyväksyttävän syyn juutalaisuudesta, jota ei pidä identiteettinään, häpeää aiheuttavat asiat eivät kohdistu Gyuriin itseensä eivätkä näin ollen tuota hänelle häpeää. Tämä on mekanismi, jonka avulla Gyuri voi suojautua lähes kaikilta häneen kohdistuvilta häpäisyiltä niin kauan kuin häpäisyjen motiivina on hänen juutalaisuutensa. Gyuri on sisäistänyt ajatuksen siitä, että juutalaiset ovat alempaa luokkaa, eivätkä siis ehkä ansaitsekaan samaa määrää leipää: se, että hän itse sattuu olemaan juutalaista sukua, on oikeastaan sattumaa. Hän etäännyttää itseään juutalaisuudesta useissa kirjan kohtauksissa, mutta hyväksyy kuitenkin muiden näkevän ja kohtelevan häntä kuten juutalaista.

Se, että Gyuri itse suhtautuu omaan juutalaisuuteensa varsin mutkattomasti, ei kuitenkaan tarkoita, että hänen suhteensa juutalaisuuteen olisi erityisen yksinkertainen tai ristiriidaton. Juutalaisuus on kuitenkin myös häpeällinen asia Gyurin maailmankuvassa, mikä käy ilmi hänen kuvatessaan itselleen tuntemattomia juutalaisia hyvin negatiiviseen sävyyn:

Myöskään heidän kasvonsa eivät olleet omiaan herättämään luottamusta: ulkonevia korvia, eteenpäintyöntyviä neniä, syvälle painuneita pieniä, ovelasti kiiltäviä silmiä. He näyttivät tosiaankin kaikin puolin juutalaisilta. Minusta he olivat epäilyttäviä ja täysin vieraan tuntuisia. (72)

Pidemmän välimatkan päästä katsottuna kaikki näyttävät ikivanhoilta ukoilta, ja olkapäiden väliin lysähtäneet päät, kasvoista ulostyöntyvät nenät sekä kumarilla harteilla roikkuvat virttyneet vanginvaatteet saavat heidät kuumimpanakin kesäpäivänä muistuttamaan kylmästä hytiseviä variksia. (127)

Gyurin suhdetta juutalaisuuden häpeämiseen ei kuitenkaan pidä sekoittaa oman identiteetin häpeään, vaan se on pikemminkin myötähäpeää samaa ryhmää edustavien

vankien kelvottomuudesta, jonkinlaista kevyttä häpeää siitä, että hänet on luokiteltu osaksi samaa kategoriaa noiden inhottaviksi kuvattujen vankien kanssa. Hän kuitenkin ottaa juutalaisen roolin kuuliaisesti kantaakseen; kapinahenkeä Gyurissa ei ole, vaan sääntöjen ja normien seuraaminen on leirilläkin hänelle tärkeää: ”Vaikka en olisi koskaan uskonut, totuus on kuitenkin se, että missään ei ole niin tärkeää noudattaa tiettyä elämänjärjestystä, esimerkillisyyttä, sanoisinko hyveellisyyttä, kuin juuri vankeudessa, se on selvää.”

Kaikki juutalaiset eivät kuitenkaan ole häpeän aihe Gyurille tai aiheuta hänessä negatiivisia mielleyhtymiä: sukulaiset ja ne juutalaiset, jotka Gyuri tuntee henkilökohtaisesti, eivät näyttäydy juutalaisuuden stereotyyppinä tai herätä negatiivisia tunteita. Tämä aspekti korostaa sitä henkilökohtaisuutta ja Gyurin tarvetta korostaa yksilöllisyydellä eroaan muista, mikä nousee kerronnassa usein muuallakin esille. Miettiessään keskitysleirin vartijoiden suhtautumista vankeihin hän toteaa ”Sillä jos tarkemmin ajatellaan, mitä meillä oikeastaan on toisiamme vastaan henkilökohtaisesti?”. Tämä henkilökohtaisuuden tärkeys nousee esille myös edellä käsitellyssä lainauksessa, jossa Gyuri perustelee ihmisten vihaavan juutalaisuuden aatetta eikä häntä itseään. Gyuri samaistuu muihin vahvemmin ominaisuuksien kuin viiteryhmien kautta; hän ei koe olevansa osa ryhmää ’juutalaiset’ tai ryhmää ’unkarilaiset’, vaan samaistuu enemmän saksalaisiin, joista on muodostunut hänelle positiivinen stereotypia, joka vastaa eniten Gyurin kokemusta itsestään.

Kuten aiemminkin on tullut ilmi, juutalaisuus on Gyurille myös suoja-mekanismi. Negatiivinen kuvaus muista juutalaisista ja antisemitisten stereotyyppien toistaminen kertoo sekä Gyurin omasta häpeästä juutalaislähtökohtiaan kohtaan että myös etäännyttää Gyuria itseään juutalaisuudesta – hän ei samaistu kuvaamiinsa stereotyyppioihin, mikä suojaa häntä kokemasta hänen juutalaisuuteensa kohdistuvia häpäisyjä häpeällisinä ja estää niitä vahingoittamasta Gyurin minää. Niin kauan kuin häpäiseville teoille on hyväksyttävä motiivi (juutalaisuus), Gyuri voi järkeistää teot ja pitää itseensä kohdistuvia häpeää potentiaalisesti aiheuttavia tekoja ymmärrettävinä; teot eivät koske häntä itseään tai ole häneen henkilöityviä niin kauan kuin hän ei koe olevansa juutalainen, eikä Gyuri näin ollen häpeä juutalaisuuteen kohdistuvia häpäisyjä, koska ei koe niitä henkilökohtaisesti häneen suunnattuina. Tästä syystä häpäisy, joka johtuu hänen omasta epäonnistumisestaan hänen tiputettuaan sementtisäkin, rikkoo Gyurin, kuten hän itse sitä kuvailee: epäonnistuminen helpossa työtehtävässä osoittaa

Gyurin kuitenkin pohjimmiltaan olevan enemmän samankaltainen juutalaisten kuin saksalaisten kanssa. Gyurin ruumiin rappeutuessa ja antaessa hitaasti periksi hän joutuu todistamaan muuttumisensa ikivanhan ukon näköiseksi, jolta häntä aiemmin inhottaneet vangitkin näyttävät.

Gyurin vastahakoisuuteen olla osa leirin juutalaisia liittyy kuitenkin muutakin kuin negatiivisten stereotyyppien täyttämä suhtautuminen muihin juutalaisiin. Muutaman kerran Gyuri haikailee osaksi juutalaisten joukkoa, mutta toiset juutalaiset eivät pidä häntä riittävän juutalaisena – tietyllä tapaa hänelle osoitetaan, että hänen on joko omaksuttava juutalainen identiteetti tai hyväksyttävä ulkopuolisuutensa. Usein tähän ulkopuoliseksi jättämiseen liittyy juutalaisen identiteetin lisäksi myös kielellinen aspekti – Gyuri jää tilanteissa ulkopuolelle myös siksi, ettei ymmärrä ns. juutalaisia kieliä hepreaa ja jiddiä. Ensimmäisen kerran Gyuri kaipaa jonkinlaista yhteisöllisyyden kokemusta todistaessaan pakoyrityksen rangaistusta. Muita vankeja seisotetaan riveissä ulkona, kun kolme pakoa yrittänyttä hirtetään. Gyuri välttää katsomasta kuolemaantuomittuja, ja suuntaa mielenkiintonsa muualle:

Mieluummin suuntasin katseeni vasemmalle, josta kuulin samaan aikaan ääniä, jonkinlaista muminaa, sävelmäntapaisen. Siellä jonossa näin kapean, eteenpäin-työntyvän kaulan päässä hieman vapisevan pään – oikeastaan vain nenän ja valtavat, sillä hetkellä jotenkin mielipuolista valoa hehkuvat, kosteat silmät: rabbin. Pian ymmärsin jo hänen lausumansa sanankin, varsinkin, kun muutkin jonossa alkoivat hitaasti toistaa tuota sanaa. - - En tiedä millä tavalla, mutta jotenkin se oli jo kantautunut myös naapurustoon, muihin blokkeihin, levinnyt lähes kaikkialle, joka puolella huomasin liikkuvia huulia ja varovasti, hädin tuskin mutta kuitenkin päättäväisesti eteen ja taakse keinoja hartioita, niskoja ja päitä. Tuo mumina kuului kohdalleni jonon keskelle vain juuri ja juuri, mutta taukoamatta, kuin jokin maan alta kantautuva jyrinä: ”Jiskadal, vöjiskadal”, kuului uudelleen ja uudelleen - - saatoinkin jotenkin ymmärtää tuon tunteen, johon rabbin kasvot näyttivät lähes sulautuvan ja jonka voimasta vieläpä hänen sieraimensakin värisivät oudosti. - - Ja ensimmäistä kertaa minäkin tunsin, en tiedä miksi, jonkinlaista vajavuutta ja jopa jonkinasteista kateutta, olin ensimmäistä kertaa vähän pahoillani siitä, etten osannut rukoilla edes parin lauseen vertaa juutalaisten kielellä. (148–149)

Kokemus on Gyurille mitä ilmeisimmin valtavan vaikuttava. Hän kuvailee muminaa ”maan alta kantautuvaksi jyrinäksi”, siis luonnonvoimaa muistuttavaksi, pysäyttämättömäksi tapahtumaksi. Gyuri ei myöskään usein viittaa tunteisiinsa suoraan, mutta katkelmassa hän kuvailee tunteitaan. Mielenkiintoista on, että katkelmassa ei ole kyse varsinaisesti kielitaidottomuudesta: rabbi ja muut toistavat yhtä sanaa, jonka Gyuri

kuulee ja jonka merkityksen hän ymmärtää, joten hän voisi liittyä rukoukseen ja toistaa sanaa. Ilmeisesti tapahtuma on kuitenkin niin vaikuttava, että Gyuri ei koe oikeudekseen toistaa mantraa, jota ei ilman muiden näyttämää mallia osaisi. Hän viittaa hepreaan myös ”juutalaisten kielenä”, *a zsidók nyelve* (*Sorstalanság*, 205), tavalla joka erottaa hänet itsensä juutalaisista ja työntää samalla heprean kielen kauemmas hänestä itsestään. Gyuri siis jää juutalaisten ulkopuolelle myös omasta tahdostaan, ei yritäkään päästä osaksi mantraa, vaan tyytyy seuraamaan sitä sivusta, vaikka se aiheuttaakin hänessä vajavuuden ja kateuden tuntemuksia.

Gyurin kohtaama hyljeksintä ja sen aiheuttamat ristiriitaiset tuntemukset ovat selvimmin esillä suhteessa niihin juutalaisiin, jotka leirilläkin noudattavat tiukasti seuraamia juutalaisia sääntöjärjestelmiä ja pysyttelevät omissa piireissään.

Erään kerran – en voinut mitenkään välttää sitä – minulla oli onni joutua heidän työpartioonsa. ”Reds di jiddi?” kuului ensimmäinen kysymys. Kun vastasin heille, että valitettavasti en, oli minut kerralla mitätöity, olin reuttanut, olin heille kuin ilmaa, tai en sitäkään. Yritin saada ääneni kuuluviin, tehdä itseni näkyväksi – aivan turhaan. - - Silloin, sinä päivänä sain kokea, että heidän keskuudessaan jouduin saman nolouden, saman kihelmöinnin ja kömpelyyden tunteen valtaan, joka oli tuttu jo kotioloista, aivan kuin jokin minussa ei olisi ollut aivan paikallaan, niin kuin en olisi täysin sopinut vallitseviin ihanteisiin, sanalla sanoen: minusta tuntui siltä kuin olisin ollut juutalainen, mikä oli jonkin verran outoa, olinhan sentään juutalaisten seurassa, keskitysleirillä. (129)

Sitaatissa Gyurin juutalaisuus on toisten silmissä tiukasti sidoksissa kieleen, ja koska Gyuri ei puhu jiddiä, hänet mitätöidään ja suljetaan täysin ryhmän ulkopuolelle, vaikka fyysisesti hänet on pakotettu olemaan ryhmän keskellä. Katkelmassa merkittävää on myös tunnustus siitä, että jo kotioloissa juutalaisuus on herättänyt Gyurissa häpeää (nolous, kihelmöinti ja kömpelyys, *a fészélyezettség, a bõrviszketeg ügyetlenség* (*Sorstalanság*, 177) ovat epäilemättä juurikin häpeän kuvauksia) vaikka on pyrkinyt esittämään suhtautumisensa kohteluun juutalaisena hyvin neutraalina. Ulkopuolisuuden kokemus myös tiivistyy tässä lainauksessa: Gyuri kokee olevansa juutalainen juutalaisten keskellä, niin hyljeksitty tai sopeutumaton, etteivät edes hänen omalla arvoasteikollaan alimpana olevat juutalaiset hyväksy häntä joukkoonsa.

Muiden suhtautuminen Gyuriin käy hyvin ilmi myös kohtauksessa, jossa Gyuri tinkii perunankuoriannoksen hinnasta samaa tiukan uskonnollista ryhmää edustavan juutalaisen kanssa:

Yritin tinkiä, vetosin kaikkeen mahdolliseen, vieläpä tasa-arvoonkin. ”Di bist ništ kaa jid, d’bist a šeegets, sinä ei juutalainen”, hän ravisti päätään tuttuun tyyliin. ”Miksi sitten olen täällä?” kysyin häneltä. ”Mistä minä sen tietäisin?” hän kohautti harteitaan. ”Helvetin jutku!” ”Tuosta en vielä anna alennusta”, hän vastasi. (151)

Gyuria ei jätetä enää huomiotta, vaan hänelle sanotaan suoraan, ettei hän ole juutalainen. Tämä ristiriita – olla juutalainen kaikkien muiden paitsi juutalaisten silmissä – raivostuttaa Gyuria, ja hän päätyy haukkumaan perunankuoria kauppavaan miehen ”helvetin juutalaiseksi”, joka Gyurin mittapuulla lienee varsin halventava ilmaus, joskin keskitysleirin kontekstissa loukkaus saa varsin koomiset piirteet ja liittyy pikemminkin teoksessa esiintyvään ironiaan.

Kokemus ulkopuolisuudesta ei pääty Gyurin vapautuessa leiriltä. Hän hakeutuu vanhaan taloonsa, josta löytyvät lähimmät tutut ovat entiset naapurit, jotka ovat myös juutalaisia. Nämä sedät, kuten Gyuri heitä nimittää, eivät ole päätyneet työ- tai tuhoamisleirille, mutta pyrkivät silti kertomaan Gyurille, miten tämän pitäisi kokemuksiinsa suhtautua. Gyuri ei kuitenkaan niele heidän mielipiteitään – ja rikkoo samalla käytössääntöjä, joiden mukaan hänen tulisi kunnioittaa itseään vanhempia ja viisaampia, vahvistaen näin entisestään ulkopuolisuuttaan juutalaisten yhteisöstä. Jos romaanin alussa Gyuri kokeekin olevansa tasaveroisin tuntemiensa juutalaisten kanssa, romaanin lopussa hän pitää itseään hierarkisesti heitä ylempänä. Tämä käy ilmi Gyurin selventäessä kantaansa siitä, ettei hän itse eikä kukaan juutalainen ole pelkästään viaton. Hän ymmärtää näkemyksen herättävän vastustusta, mutta kertoo sen silti sedille, joita ei ilmeisestikään pidä älykkäinä vastustajina:

Olin vähän pahoillanikin siitä, että minulla ei ollut heitä älykkäämpää, sanoisinko arvokkaampaa vastusta. Mutta heidät minulla nyt oli, ja heitä tulisi vastaani – ainakin sillä hetkellä tuntui siltä – kaikkialla - - (238)

Gyurin näkemys siitä, että juutalaiset ovat itsekin ottaneet askelia kohti Auschwitzia, seuranneet ohjeita vaikka ovat kenties nähneet lopputuleman, saa sedät raivostumaan. Gyuri päätyy lopulta lähtemään ilman että on saanut kahta juutalaista ymmärtämään kantaansa, ja lähdöstä kertovassa katkelmassa on jopa tietynlaista haikeutta:

Mutta näin, etteivät he halunneet tajuta mitään, ja niinpä tartuin reppuuni ja lakkiini ja lähdin jättäen taakseni pari epämääräistä sanaa, liikettä, keskeytyneen kädenheilautuksen, ilmaan jääneen lauseen. (239)

Keskeneräisyydestä kumpuava haikeus ja maininta siitä, etteivät sedät halunneet tajuta mitään, vaikuttaa viittaavan samalla myös koko muuhun juutalaisyhteisöön, johon Gyuri on viitannut ”heinä” jo edeltävässäkin katkelmassa. Tiettyssä mielessä tämä on se hetki, kun Gyuri hyvästelee ”heidät” myös juutalaisen yhteisön edustajina ja irtaantuu näin lopullisesti yhteisöstä, jota ei kertaakaan romaanin aikana ole pitänyt omanaan.

3.2.3 Yhteen veto

Gyuri siis häpeää muita juutalaisia ja sitä, että muiden silmissä hän on yksi juutalaisista. Myös hänen suhteensa juutalaiseen perheeseensä ei ole ongelmaton – ja ulkopuolisuus perheestä käy ilmi varsinkin silloin, kun perhe tekee yhdessä jotakin erityisesti juutalaisuuteen liittyvää. Tästä hyvä esimerkki on Gyurin kuvaus häpeästä ja kiusallisuudesta hänen joutuessaan kävelemään isänsä ja äitipuolen rinnalla, joilla on myös keltaiset tähdet rinnassa, vaikka yksin kävellessään Gyuri toteaa keltaisesta tähdestä, että se ”tuntuu pikemminkin huvittavalta”. Vielä selkeämpi osoitus on aiempi katkelma, jossa Gyuri rukoilee setänsä usuttamana: katkelmasta kertoja-Gyuri jättää pois kaikenlaisen kokija-Gyurin toimijuuden, ja kokijana Gyuri toimittaa vain hänelle annettua tehtävää hyvin passiivisesti.

Tärkeä huomio on, että mikäli Gyuri pitäisi juutalaisuutta identiteettinään ja kokisi itse olevansa täysin juutalainen, kaikki juutalaisuuteen kohdistetut häpäisyt osuisivat suoraan identiteettiin ja sitä myötä itseen. Häpeän affektin kannalta ylivoimaisesti mielenkiintoisinta onkin Gyurin tapa hyödyntää juutalaisuutta ikään kuin häpeältä suojaavana kilpenä. Gyurin tapa erottaa juutalaisuus omasta identiteetistään mutta samalla pitää täysin ymmärrettävänä sitä, että muut kohtelevat häntä juutalaisena, on kiehtova mekanismi, joka suojaa häntä romaanissa useilta häpäisyltä, tietyllä tapaa kääntää häpäisyt kohdistumaan johonkin muuhun kuin Gyuriin henkilökohtaisesti. Tämä kietoutuu myös Gyurin tapaan nähdä itsensä yksilönä mutta olettaa muiden näkevän hänet vain tietyn ihmisryhmän edustajana – tämä liittyy myös unkarilaisuuden häpeään. Tämä mekanismi osaltaan vahvistaa teoriaa Gyurin asemasta ja kokemuksesta

altavastaajana, sillä se kielii ehdollistumisesta häpäisyyille ja niiden arkipäiväisyydestä. Ilman kokemuksia häpäisyyistä Gyuri ei osaisi kertoa yläkerrassa asuvalle tytölle omia näkemyksiään niiden motiiveista tai suojautua vielä leirilläkin juutalaisuuden kautta.

3.3 Unkarilaisuus

Gyurin suhde unkarilaisuuteen on yksinkertaisempi kuin suhde juutalaisuuteen, varmasti osin senkin vuoksi, että suuren osan romaanista Gyuri on juutalaisten, ei unkarilaisten, ympäröimänä. Unkarilaisuuden häpeä kuitenkin korostuu Gyurin päätyessä keskitysleirille, jossa hän on muiden kansallisuuksien edustajien ympäröimänä; vertailukohtien kautta hän alkaa arvioida unkarilaisuutta ulkopuolisen silmin, vaikka on jo Budapestissa huomannut, ettei ole varsinaisesti samanarvoinen muiden unkarilaisten kanssa ja on hyväksynyt asemansa ei-unkarilaisena. Ollessaan vielä Unkarissa ja vain unkarilaisten ympäröimänä Gyurille unkarilaisuus tuntuu kuitenkin olevan itsestäänselvyys, ilmeisesti koska hän ei tunne muita kuin unkarilaisia, ja selkeä häpeä unkarilaisuutta kohtaan korostuu vasta vertailuissa muiden ryhmien edustajiin.

Unkarilaisuus on Gyurille häpeällistä, ja hän perustelee, ettei ole unkarilainen, koska unkarilaiset eivät pidä häntä ”keskuuteensa kuuluvana” Gyurin juutalaisuuden vuoksi. Samalla osa juutalaisista kuitenkin pitää Gyuria unkarilaisena ja jättävät tämän sen vuoksi ulkopuoliseksi. Unkari on leirisaksan ohella ainoa kieli, jota Gyuri osaa, ja hänen ystävänsä, tuttavansa ja auttajansa ovat lähes ainoastaan unkarilaisia – mikä kuitenkin muuttuu Gyurin päätyessä poliittisten vankien sairastupaan romaanin loppupuolella.

Unkarilaisuuden häpeästä, suorastaan ajoittaisesta halveksunnasta huolimatta Gyuri palaa Buchenwaldin vapautumisen jälkeen Budapestiin. Paluu on häpeän tulkitsemisen näkökulmasta mielenkiintoinen. Hän ei erittele syytä paluuseensa, mutta kenties kokee, että Unkarissa hän ei ainakaan ole muiden silmissä unkarilainen juutalaisen lisäksi. Vaikka paluu on tietyllä tapaa ristiriitainen päätös, se on samalla sopiva lopetus: Gyuri palaa sinne, mistä lähtikin.

3.3.1 Analyysi

Gyuri on mitä ilmeisimmin varsin kokematon, jopa naiivi hahmo romaanin alussa. Ei ole viitteitä siitä, että hän olisi koskaan käynyt Unkarin ulkopuolella tai olisi tutustunut muiden kansallisuuksien edustajiin muutoin kuin stereotyyppien kautta; myöhemmin romaanissa hän viittaa mustalaisiin siihen sävyyn, että on kohdannut heitä elämässään ennen keskitysleiriä, mutta muutoin hänen kontaktinsa ovat unkarinjuutalaisia ja unkarilaisia. Gyurin mieltymys hierarkisessa asemassa korkeammalla olevien kunnioitukseen näkyy jo santarmiasemalla, ja hän kuvailee unkarilaista santarmia melko ihailevaan sävyyn; kuvailu ei kuitenkaan ole vailla ironiaa ja huomautusta kenraalin epätavallisesta äänestä:

Hänellä oli yllään pitkävartiset saappaat ja vartalonmyötäinen univormu, jota koristivat kultaiset tähdet ja vinosti rinnan poikki kulkeva nahkahihna. - - Hetken kuluttua, kun olimme jo asettuneet liikkumattomiin jonoihin, huomasin senkin, että hän oli omalla tavallaan kaunis mies, muistutti olemukseltaan elokuvien vetovoimaisia sankareita voimakkaana lihaksineen, miehekkäine piirteineen ja muodin mukaan muotoiltuine kapeine, ruskeine viiksineen, jotka sopivat oikein hyvin hänen auringonpaahtamiin kasvoihinsa. - - Sen jälkeen minulle jäi kaikesta vian kaksi peräkkäistä vaikutelmaa: ratsupiiskaisen römeä, markkinamyymyjien huutelun mieleen tuova ääni, joka oli niin yllättävä muuten huoliteltuun ulkomuotoon nähden - - (52–53)

Vaikka Gyuri ihailee miehen ulkomuotoa, karkea ääni rikkoo illuusion. Samalla Gyuri kiinnittää huomiota miehen käskyjen tuomaan sekasortoon, ja huomioi myös hyvin sivistymättömän tavan puhua: santarmi huutaa, että ”koko jutkulauma”, *az egész zsidó banda* (*Sorstalanság*, 73), on vietävä hevostalliin. Vaikka Gyuri siis aluksi ihailee ulkomuotoa ja korkeasta sotilasarvosta kielivää asua, muuttuu hänen ihailunsa pian naureskeluksi koko tapaukselle, joka on hänen mielestään kuin älytön näytelmä. Verrattuna altavastaajan häpeän yhteydessä esiin nousseeseen kuvaukseen saksalais-sotilaista, tässä katkelmassa Gyurin suhtautuminen on hyvin erilaista, ja se lähes pidäkkeetön kunnioitus, jota Gyuri osoittaa saksalaisille, ei koske hänen suhtautumistaan unkarilaisiin.

Siinä missä kuvaus saksalaissotilaista on positiivista, unkarilaiset hahmot, varsinkin valtiovaltaa edustavat, esitetään lähes poikkeuksetta negatiivisessa valossa Gyurin asettaessa heidän vertailukohdakseen saksalaiset. Gyuri ihailee saksalaisten

tehokkuutta heidän ohjatessaan juutalaisia näiden noustua junasta, ja vertaa heitä unkarilaisiin poliiseihin ja santarmeihin:

Minua hymyilyttikin vähän, sillä mieleeni tuli samassa meitä kotona saattaneiden poliisien velttous, tai sanoisinko häveliäisyys, santarmiasemalle mennessämme. Vieläpä santarmien ylilyönnitkin tuntuivat vain äänekkäältä tärkeilyltä tähän vaiteliaaseen, kaikilta yksityiskohdiltaan täydellisesti toimivaan ammattitaitoon verrattuna. (113)

Santarmien ylilyöntejä Gyuri pitää äänekkäänä tärkeilynä, joka on mitä ilmeisimmin hänen mielestään tarpeellista vain niille, jotka eivät ole riittävän ammattitaitoisia. Myös poliisien velttous ja häveliäisyys, jotka ovat mahdollistaneet mm. yhden miehen paon Budapestissä kulkeneesta letkasta ja joiden vuoksi moni on Gyurin tietojen mukaan onnistunut lahjomaan itsensä takaisin vapauteen, ovat Gyurin mielestä huonoja asioita, vaikka hän tietää, että halutessaan voisi hyödyntää noita mahdollisuuksia paeta. Hänen tarpeensa noudattaa sääntöjä ja määräyksiä on kuitenkin niin vahva, ettei hänen omalla edullaan ole juuri väliä; velttous ja häveliäisyys ovat Gyurin maailmankuvassa halveksuttavia ominaisuuksia, joita hän itse välttelee.

Velttous ja toisaalta se, että Gyurin antaessa henkilötodistuksensa santarmiasemalla tarkastettavaksi kenraali häpäisee hänet olemalla täysin välinpitämätön tuon arvokkaan dokumentin olemassaolosta ja oikeudesta (Gyurin loukkaantuminen tällaisesta todistaa osaltaan hänen tarpeestaan sääntöjen noudattamiselle; hän on noudattanut sääntöjä ja hänen henkilötodistuksensa todistaa sen, joten Gyurin maailmassa on aivan käsittämätöntä, että häntä rangaistaan silti), ovat Gyurille puoltavia asioita hänen pohtiessaan vapaaehtoista työleirille ilmoittautumista.

Ja totta puhuen, jos ajattelin viime päivien tapahtumia, kuten santarmiasemaa ja erityisesti henkilötodistustani, täytyy sanoa, että isänmaanrakkaus ei minua juuri pidätellyt, vaikka yritin ajatella asiaa siltäkin kannalta. (59)

Jo ennen lähtöään Gyuri on siis menettänyt isänmaanrakkautensa, vaikka todennäköisesti sovinnaisuuden vuoksi pyrkii tuntemaan jonkinlaista yhteyttä unkarilaisuuteensa vielä tässä vaiheessa. Saksalaisten positiiviset ominaisuudet kuitenkin houkuttelevat Gyuria; saksalaisten järjestelmällisyys näyttäytyy unkarilaisten poliisien velttouden rinnalla hyvin houkuttelevana vaihtoehtona.

Leirillä Gyuri tapaa Bandi Citromin, joka on myös Budapestista ja joka pitää Gyurista tiettyyn pisteeseen asti huolta. Muutoin Gyuri alkaa etäännyä muista unkarilaisista hyvin pian. Leirillä unkarilaisten keskuudessa kiertävä vitsi tai helpotusta tuova juttu siitä, että keltaisessa kolmiossa oleva 'U' ei viittaisikaan unkarilaisuuteen vaan viattomuuteen (Unschuldig), ei innosta Gyuria ensimmäiselläkään kerralla ja muuttuu hänen mielestään hyvin nopeasti suorastaan ärsyttäväksi. Jutun kertoo ensimmäistä kertaa leirillä Gyurille mies, joka on ollut samaan aikaan jo Budapestin santarmiasemalla ja josta tulee Gyurille leirillä ilmeisesti jonkinlainen unkarilaisuuden ilmentymä, josta Gyuri pyrkii pysyttelemään mahdollisimman kaukana. Gyurin suhtautuminen mieheen on ollut jossakin määrin ärsyyntynyt jo aiemmin – Gyuri tunnistaa miehen tavoittelevan vain omaa henkilökohtaista etua, eikä pidä tavoitetta kovin ylevänä. Mies päättyy myös luovuttamaan melko nopeasti, ja vaikka Gyuri ymmärtää yrityksen piiloutua, pyrkii hän edelleen pysyttelemään kaukana miehestä:

Siihen [piiloutuneen löytäneiden hurraahuutoon] sekoittuu vikinää, yhä heikompaa ja viimein hiljentyvää, ja pian metsästäjät ilmestyvät. Sen mitä he ovat kantaneet teltasta ulos – täältä asti se näyttää vain liikkumattomalta läjältä elottomia kappaleita, sekavalta riepukasalta – he heittävät makaamaan jonon viereen; yritän olla katsomatta siihen päin. Mutta muuta riekaleinen yksityiskohta, muutama näinkin tunnistettava piirre, tuntomerkki sai minut kuitenkin huomaamaan, pakotti katseeni tunnistamaan sen, joka se oli joskus ollut: kovaonnisen miehen. Sitten: "Arbeitskommandos antreten!", ja saamme olla varmoja siitä, että tänään sotilaat ovat tavallista ankarampia. (147)

Vaikka Gyurin kielellisen osaamattomuuden ongelma on noussut esille muuallakin, selkeimmillään se on hänen jäädessään keskustelun ulkopuolelle sairastuvalla. Gyuri häiriintyy valtavasti huomattessaan muiden näkevän hänet unkarilaisena:

Vieressäni makaavien poikien kanssa en esimerkiksi pystynyt puhumaan mitään. He sen sijaan seurustelivat täyttä häkää, minun lävitseni tai pääni päältä, niin kuin olisin ollut vain heidän tielleen joutunut este. Ensin he olivat kyselleet, kuka ja mikä olin. Vastasin: "Ungar", ja kuulin, kuinka nopeasti sana levisi joka suuntaan: vengerski, vengrija, madjarski, madjaar, ongrua, ja vielä monilla erilaisilla tavoilla. Joku heistä lisäsi vielä: "Lääpää!" eli "leipää", ja tapa jolla hän nauroi sen sanottuaan, kokonainen kuoro tukenaan, ei jättänyt epäilystäkään siitä, etteikö hän olisi jo tutustunut maanmiehiini, vieläpä perin pohjin. Se oli epämiellyttävää, ja olisin tahtonut jotenkin saada heidät ymmärtämään, että he olivat väärässä, sillä eiväthän unkarilaiset pitäneet minua keskuuteensa kuuluvana, minulla oli heistä suurin piirtein sama käsitys, ja pidin aika outona, vieläpä kohtuuttomana sitä, että täällä minua katsottiin kieroona juuri heidän takiaan – mutta samassa muistin sen typerän esteen, että olisin osannut selittää tuon

kaiken vain unkariksi, tai ehkä korkeintaan saksaksi, mikä olisi ollut vieläkin pahempaa, sen tajusin itseen. (180)

Tietyllä tapaa tämä unkarilaisuuden hyljeksintä kumpuaa samasta lähteestä kuin Gyurin tarve osoittaa olevansa muuta kuin juutalainen. Molemmat ovat tekijöitä, jotka joku muu näkee Gyuria määrittävinä; mielenkiintoisesti Gyuri kuitenkin häiriintyy huomattavasti enemmän siitä, että hänet nähdään unkarilaisena, kuin ulkopuolelta annetusta juutalaisesta identiteetistään. Toki juutalaisuus ja sen tuoma kohtelu on jotakin, johon Gyuri on ehtinyt tottua jo pitkään ja jota Gyuri toisaalta myös hyödyntää häpäisyjen välttämiseksi. Unkarilaisuus taas on jotakin, jota Gyuri ei välttämättä ole osannut ennen leirille joutumista ajatella itseään määrittävänä tekijänä: unkarilaisten keskellä hän ei ole ollut unkarinjuutalainen, vaan ainoastaan juutalainen.

Unkarilaisuus kietoutuu katkelmassa ja myös koko romaanissa unkarin kieleen. Kieltäkin ajatellen Gyuri on ulkopuolinen: hänen kielitaitonsa kattaa vain unkarin ja saksan, joista kumpikaan ei sairastuvan olosuhteissa ole erityisen suotuista vaihtoehto. Indoeurooppalaisten kielten keskellä unkarista ei juuri ole hyötyä edes jonkin toisen kielen ymmärtämiseksi, ja Gyuri joutuu tyytymään osaansa ulkopuolisena. Hoitajan hakiessa hänet kirurgisten sairauksien osastolle Gyuri joutuu jälleen tilanteen eteen, jossa kieli rajoittaa häntä tulemasta ymmärretyksi: yrittäessään sanoa nimensä olevan Köves György hoitaja kirjoittaa paperille ”Kewischtjerd”, ja Gyuri tyytyy uuteen nimeensä mukisematta.

Maatessaan vuoteessa hän pyrkii puhumaan uusien tulokkaiden kanssa, toivoen näistä itselleen juttukumppania; unkaria osaava tšekkipoika esittää ymmärtämätöntä siihen asti, että Gyurin siipiensä suojaan ottanut viereisen salin hoitaja tuo Gyurille ylimääräistä ruokaa, ja poika kysyy heti, kuka ruokaa toi.

Kysyin, kuinka hän ei ollut siihen asti osannut unkaria, mihin hän vastasi, ettei hän erityisesti pitänyt unkarilaisista. Myönsin hänen olevan oikeassa, kerroin, etten itsekään löytänyt heistä kovin paljon pitämisen aihetta. (203)

Tässä vaiheessa Gyuri kuitenkin pystyy sanallistamaan omankin mielipiteensä unkarilaisista, ja saa pojasta itselleen juttukaverin. Pojan kautta Gyuri onnistuu välittämään tarinansa myös hoitajalle:

minua nolotti hieman vain se, että hän aloitti kaikki lauseensa sanoilla ”ten madjaar”, eli ”tämä unkarilainen”, jatkaen sitten, kaikesta päättäen, että sanon sitä ja tätä – mutta oli kuin Pjetka [hoitaja] ei olisi kiinnittänyt huomiota noihin sanoihin, onneksi. (204)

Huomionarvoista unkarilaisuuden häpeän kannalta katkelmassa on Gyurin huomautus siitä, että määre ”tämä unkarilainen” nolottaa häntä (*az fészélyezett csak kissé; Sorstalanság*, 283). Gyurin harvoista maininnoista häpeään liittyvistä tunteista tämä on yksi selkeimmistä, ja nostaa hyvin voimakkaasti esille sen, että Gyuri todellakin häpeää unkarilaisuutta.

Unkarilaisuuden häpeästä huolimatta Gyuri kuitenkin palaa Budapestiin. *Kohtalottomuuden* elokuvaversiossa, jonka käsikirjoituksen Kertész on itse muokannut romaanin pohjalta, amerikkalaissotilas houkuttelee Gyuria Yhdysvaltoihin. Kertész on kertonut sotilaan kuvaavan niitä monia, jotka neuvoivat häntä lähtemään leiriltä idän sijasta länteen (Riding 2006). Kertész toistaa oman päätöksensä Gyurin kautta, vaikka romaanissa Gyuria ei houkutellakaan minnekään muualle kuin Unkariin, ja lukijalle Gyuri antaa ymmärtää päätöksen olleen ilmeinen, itsestään selvä.

Romaanin puitteissa mahdollisia motiiveja paluuseen on useita: Gyuri ei tunne muualta ketään, vaan hänen kaikki ystävänsä ja perheenjäsenensä ovat joko Budapestissa – palaamalla hän saa myös tietää, kuka on jäljellä ja kuka hävinnyt tai kuollut. Unkarilaisuuden vieroksunnaasta huolimatta Unkari on ainoa yhteiskunta, jossa Gyuri on elänyt – keskitysleirin perusteella hänen kuvansa muista yhteiskunnista ja kansoista lienee kaukana ruusuisesta, ja Gyuri todennäköisesti ymmärtää myös, että hänen kielitaitonsa on varsin rajallinen. Ulkopuolisuus ja sen kokemukset voidaan myös nähdä paluun motiiveina: Gyuri kokee olevansa ulkopuolinen jokaisesta yhteisöstä, johon hänet on määritetty, joten sillä tuskin on hänelle kovin suurta merkitystä, missä hän kokee ulkopuolisuutta. Todennäköisimmin Gyuri kuitenkin palaa Budapestiin, koska kokee sen jollakin tasolla velvollisuudekseen: hänen maailmankuvansa sääntöjen mukaan luontevinta lienee, että leireille kuljetetut palaavat sinne, minne ovat lähteneet. Myös valinnanvapaus voi vankeuden ja muiden käskyjen toteuttamisen jälkeen olla niin järjestyttävää, että helpointa Gyurille on noudattaa jonkun muun ohjetta; romaanissa tämä ohjeen antaja on Miklós-setä, joka johtaa sekalaista unkarilaisjoukkoa takaisin Unkariin.

3.3.2 Yhteenveto

Unkarilaisuus on Gyurille häpeän aihe, ja hän ymmärtää vasta leirillä olevansa paitsi ei-juutalainen juutalaisten keskellä, myös unkarilainen muiden määritelmän mukaan riippumatta siitä, millaiseksi hän itse kokee identiteettinsä. Unkarilaisuuden häpeä on varsin selkeää ja teke Gyurista entistä ulkopuolisemman leirillä. Unkarilaisuuteen liittyy myös yksi romaanin tärkeistä aiheista: kieli. Unkarilla Gyuri ei pääse kovin pitkälle muiden kuin unkarilaisten kanssa keskustellessaan, ja leirillä hänen ainoa merkityksellinen suhteensa toiseen unkarilaiseen on Bandi Citromin kanssa. Vaikka Bandi on tietyssä mielessä Gyurille paljon muutakin kuin vain unkarilainen, alkaa myös Bandi käydä Gyurin hermoille, ja Gyuri ottaa etäisyyttä ja alkaa jopa vältellä Bandia.

Unkarilaisuuden häpeä ei kuitenkaan estä Gyuria palaamasta Unkariin ja Budapestiin leirin vapauduttua. Motiivia paluuseen Gyuri ei erittele, ja romaanin perusteella on mahdoton tulkita varmuudella Gyurin syitä palata keskelle unkarilaisuutta. Häpeän kannalta olennaista on kuitenkin huomioda, että palaamalla unkarilaisten keskuuteen Gyuri pysyy toki ulkopuolisena, mutta muut unkarilaiset eivät määrittele häntä unkarilaiseksi: tällä tavoin Gyurin voi ajatella tietysti välttävän unkarilaisuuden aiheuttaman häpeän kokemuksia. Lainausten perusteella Gyurin suhtautuminen unkarilaisuuteen ja muiden negatiiviseen kuvaan unkarilaisuudesta osuu Gyuriin selvemmin kuin juutalaisuuteen kohdistuvat häpäisyt, ja tietyssä mielessä paluu Unkariin on samanlainen suojautumiskeino häpeältä kuin Gyurin systemaattinen häpäisyiltä suojautuminen juutalaisuuden avulla.

4 Ruumiin ja sisäisen arvojärjestelmän muutos

Ulkopuolisuuteen vahvasti liittyvät häpeän kuvaukset toimivat tietenkin Gyurin identiteettiä muokkaavina tekijöinä, kuten edeltävässä analyysissä on jo todettu. Ulkopuolisuuteen selkeästi liittyvien häpeän ilmausten lisäksi romaanissa on kuitenkin myös muita tekijöitä, jotka liittyvät Gyurin identiteettiin ja muokkaavat sitä. Ruumiillisen häpeän osoitukset ovat *Kohtalottomuudessa* toistuvia; ruumis ja sen rappeutuminen muodostuvat olennaisiksi häpeän aiheuttajiksi. Ruumis ei kuitenkaan liity ulkopuolisuuteen niin selkeästi kuin muut häpeän aiheuttajat – päin vastoin se toimii jopa Gyuria muihin juutalaisiin yhdistävänä tekijänä, niin paljon kuin Gyuri muutoin taisteleekin yhteyttä vastaan.

Ruumis toimii myös identiteetin muodostajana Gyurin nähdessä itsensä peilistä ensi kertaa leirille muodostumisen jälkeen. Paitsi ironinen, kohtaus myös näyttäytyy jonkinlaisena vahvistuksena identiteetille, joka Gyurille on muotoutunut. Ruumiin tuottama häpeä on myös selkeästi erilaista kuin etupäässä häpäisyiden ja muiden katseiden tuottama häpeä, jota edellisessä luvussa on käsitelty. Ruumista Gyuri ei häpeä niinkään toisten katseiden edessä (vaikka luonnollisesti se aiheuttaa myös häpeää muiden kautta) vaan pääsääntöisesti ruumis aiheuttaa Gyurille häpeää, koska se muuttuu hiljalleen yhdistämään Gyuria ulkoisesti muihin juutalaisiin ja osoittaa Gyurille, kuinka samanlainen hän siinä mielessä on muiden juutalaisten kanssa.

Ruumiin ja sen aiheuttaman häpeän lisäksi luvussa käsitellään myös Gyurin sisäistämää arvojärjestelmää, joka määrittää hänen elämänsä ja identiteettiään ennen keskitysleirille päätymistä ja toisaalta pitkään vielä leirilläkin. Arvojärjestelmän analyysi valaisee niitä häpeän aiheuttajia, jotka voivat näyttäytyä lukijalle yllätyksellisinä, ja toisaalta arvojärjestelmän taustalla oleva kasvatus ja hyväosaisuus myös synnyttävät häpeää ja selittävät joiltakin osin sitä kokemattomuutta ja jopa naiiviutta, jotka määrittävät *Kohtalottomuutta* kokonaisuutena.

Ruumis ja Gyurin sisäistämä arvojärjestelmä, joka saa hänet noudattamaan itsekuria ja arvottamaan muut itsensä yläpuolelle, ovat *Kohtalottomuudessa* selkeimmin muuttuvat asiat. Muutos ruumiissa ja suhtautumisessa siihen sekä muutos arvojärjestelmässä ovat ulkopuolisuuden identiteetin muodostumisen kannalta merkittäviä tekijöitä, ja todistavat osaltaan uudenlaisen identiteetin muotoutumisesta.

4.1 Ruumiillinen häpeä

Ruumiillinen häpeä ei liity ulkopuolisuuteen yhtä suorasti kuin edellä analysoidut häpeän aiheuttajat. *Kohtalottomuudessa* Gyurin olemus kuitenkin tiivistyy ruumiillisuuteen ruumiin heiketessä – Gyurin heikoimmilla hetkillä kerronta on hyvin ruumis- ja selvitymiskeskeistä, ja Gyurin tarkat huomiot kohdistuvat häneen itseensä siinä missä ne aiemmin koskivat enimmäkseen kaikkea hänen ympärillään.

Ruumiillisuuden häpeä myös kietoutuu tiiviisti altavastajan häpeään, minkä vuoksi ruumiillisuuden käsittely on ulkopuolisuudenkin kannalta olennaista. Ruumiillisen aspektin tarkastelu on tärkeää siinäkin mielessä, että ulkonäkö ja kykeneväisyys ovat luonnollisestikin osa identiteettiä, joka taas on Gyurin ulkopuolisuuden kannalta hyvin keskeisessä asemassa. Myös *Kohtalottomuudessa* esiintyvien häpeän kuvausten ja aiheuttajien joukossa ruumiillisuus nousee olennaiseksi osaksi kokonaisuutta.

4.1.1 Analyysi

Gyuri on porvarisperheestä, ja mikään ei viittaa siihen, että hän olisi elämänsä aikana joutunut kokemaan erityistä kehoallista epämielävyyttä tai näkemään nälkää (perheellä mitä ilmeisimmin on varaa ruokaan ja mahdollisuus hankkia sitä, vaikka ruoka onkin romaanin alussa jo säännösteltyä ja leipuri rokottaa leivästä itselleen). Tässä kontekstissa Gyuri kuvailee yötään santarmiasemalla epämiellyttäväksi, koska kaikki joutuvat nukkumaan istuallaan; kokemus on mitä ilmeisimmin niin epämiellyttävä, että osaltaan vaikuttaa Gyurin päätökseen lähteä vapaaehtoisena työleirille. Vapaaehtoisille luvataan väljemmät oltavat, ja Gyuri päättää hyödyntää tilaisuuden. Ensimmäinen varsinainen ruumiillisen häpeän ilmentymä romaanissa onkin juuri päiviä kestävän junamatkan aikana. Gyuri on pakotettu toteamaan, että ruumiin tarpeet ovat pakottavat, vaikka mieli pyrkiikin hillitsemään niitä:

Ensin olimme tehneet päätöksen, jonka mukaan sitä [astiaa] käytettäisiin mahdollisuuksien mukaan vain pienempään tarpeeseen. Mutta kun aikaa kului, monet meistä joutuivat kokemaan, että luonto oli lupaustamme voimakkaampi, ja toimimaan sen mukaan, niin kävi sekä pojille että miehille, ja ymmärrettävästi myös naisille, luonnollisesti. (68)

Katkelma on varsin häveliäs: kertoja ei aivan suoraan sano, millä tavoin luonto on lupausta voimakkaampi; se on tietysti ilmiselvää, mutta kertojan ajoittain jopa tyyliä lähentelevän suorapuheisuuden perusteella on kuvaavaa, että tässä hän välttää sanomasta asiaa aivan suoraan. Naisten osuus astian käyttämisessä on Gyurille selkeästi erityisen kiusallinen asia; hän erottaa naiset miehistä ja pojista ja kehystää naiset sanoilla ”ymmärrettävästi” ja ”luonnollisesti”, mikä korostaa tarvetta esittää asia luonnollisena, mutta kielii samalla tilanteen erikoisuudesta. Tällainen suhtautuminen teinipoikana naisten astiankäyttöön on toki varsin odotettavissa, erityisesti kun huomioidaan romaanin tapahtumien ajankohta, Gyurin porvarillinen tausta ja hänen tiukka sääntöjen mukaan elämisensä.

Häveliäisyyttä tai jonkinlaista siveellisyyttä kertoja osoittaa myös kuvatessaan parturointihetkeä leirille saapumisen jälkeen, jossa junasta nousseet juutalaiset ohjataan riisuutumaan, parturoitaviksi ja suihkuun.

Samassa hän [parturi] jo painoi koneen niskaani vasten ja ajeli pääni – viimeistä hiuskarvaa myöten, täysin kaljuksi. Seuraavaksi hän otti käteensä partaveitsen; minun oli noustava seisomaan ja nostettava käteni ylös, hän näytti, minkä jälkeen hän raaputti veitsellään kainaloitani. Sitten hän istui vuorostaan eteeni jakkaralle. Ilman turhia puheita hän tarttui kaikkein herkimpään elimeeni ja kaapi veitsellään pois sen latvaston, jokikisen karvan, koko hienoisen miehisen ylpeyteni, joka oli versonnut ei vielä niin kovinkaan kauan sitten. Ehkä se oli typeryyttä, mutta tuota menetystä surin vielä enemmän kuin hiuksiani. Olin yllättyneyt ja vähän vihainenkin – mutta tajusin, että minun olisi oikeastaan naurettavaa takertua mokomaan pikkuseikkaan. (89)

Katkelmassa kuitenkin esitetään tapahtuma jo suuremmin, jopa yksityiskohtaisesti. Häpeä on myös selvemmin läsnä kuin aiemmassa katkelmassa: Gyuri tunnustaa surreensa menetystä enemmän kuin hiuksiaan, ja viittaus ylpeyden menetykseen karvoituksen myötä on erityisen selkeä häpeän indikaattori. Myös yllättyneisyys ja vihaisuus ovat tunteita, jotka ovat usein häpeän yhteydessä esiintyviä tunteita. Huomionarvoista on myös, että katkelmassa kertoja nimeää useita tunteita – tapahtuma on selkeästi ollut niin järkyttävä, että vielä kertoessaan siitä jälkikäteen kertoja-Gyuri pitää oleellisena tuoda ilmi tunnekuuhu, vaikka tunteita muutoin nimetään kerronnassa vain harvoin.

Gyuri kokee uuden häpäisyn vielä suihkusta tullessaankin – hän on edelleen siinä uskossa, että on tulossa työskentelemään, mutta hänelle ojennetaankin käytetty vanginpuku.

Sain – niin kuin kaikki muutkin – aikoinaan varmaankin sinivalkoraidalliselta näyttävän paidan, jossa oli isoisän aikainen, napiton ja kaulukseton kaula-aukko, ja samaan tapaan korkeintaan vanhuksille sopivat housut, - - kovasti käytetyn näköisen puvun, joka oli täsmälleen samanlainen kuin jo näkemieni vankien käyttämät, palttinainen ja sinivalkoraidallinen – oikea vanginpuku, miten päin sitä katsoinkin. - - Vitkastelin vähän – mutta kaikkialta kuului hoputtavia ääniä, ja ympärilläni tapahtuvan kuumeisen vilkkaan pukeutumisen keskellä en minäkään voinut odottaa, enhän tietenkään tahtonut jäädä jälkeen muista. - - Myös pojat olivat kaikki valmiina: tuijotimme toisiamme tietämättä, pitäisikö nauraa vai mieluummin ihmetellä. (91–92)

Gyuri selvästi joutuu miettimään hetken, onko hänelle todella annettu vanginpuku, ja toteaa lopulta, että näin on, miten päin hän pukua katsookin. Lisäksi hän huomauttaa puvun olevan ”kovasti käytetyn” näköinen, ja puvun olevan tyyliltään isoisän aikainen ja korkeintaan vanhuksille sopiva. Gyuri myös erehtyy luulemaan jalkarättejä nenäliinoiksi, ja taittelee ne taskuunsa. Nämä huomiot viittaavat jälleen Gyurin taustaan, jossa Gyurilla tuskin on koskaan ollut käytettyjä tai vanhoja vaatteita. Tässä kontekstissa asu on Gyurille häpeän aihe, mistä kertoo myös pyrkimys vitkastella. Gyuri ei kuitenkaan nouse vastarintaan, vaan pukeutuu asuun, ja kuvaa katselleensa itseään ja muita poikia ”tietämättä, pitäisikö nauraa vai mieluummin ihmetellä”.

Häpäisyjen jälkeen Gyuri oppii myös hyvin nopeasti, ettei ruoan suhteen ole varaa valita, sillä ruumiille kelpaa huonompikin ruoka. Ensimmäisenä päivänään Auschwitzissa Gyuri heittää keiton maahan ja mainitsee leivän olevan kummallista, mutta pian hän jo arvostaa kaikkea ruokaa:

Minun on tunnustettava vielä jotakin: seuraavana päivänä söin keittoannokseni ja kolmantena jo odotinkin sitä. (111)

Sanoessaan, että hänen on ”tunnustettava”, *valamit el kell ismernem (Sorstalanság, 151)*, kertoja ilmaisee toisaalta myös häpeävänsä sitä, että on alkanut odottaa pahanmakuista keittoa. Tämän voi tulkita tietynlaisena kertojan jälkikäteen kokemana häpeänä siitä, että on luopunut aiemmista standardeistaan; Gyuri on tottunut huomattavasti parempaan ruokaan, mutta toisaalta hänen on ollut annettava periksi ruumiilleen, joka vaatii ruokaa säännöllisesti. Kertoja-Gyurin huomio tunnustamisesta on siinäkin mielessä kiinnostava, että tunnustaessaan lukijalle tämän käänteen hän tulee myös paljastaneeksi sen, ettei voi hallita ruumistaan. Tätä tunnustusta edeltävissä sitaateissa näkyy toki häpeä, mutta sen lisäksi ne ovat asioita, jotka joko tehdään

Gyurille tai jotka ovat niin voimakkaita ruumiillisia tarpeita, ettei kenenkään voi kuvitella hallitsevan niitä täydellisesti – nälkää Gyuri sen sijaan on tähän tapahtumaan asti kyennyt hallitsemaan vaivatta.

Katkelman tunnustus toimii romaanissa alkusoittona tulevalle. Se on ensimmäinen kerta, kun Gyuri antaa lukijan ymmärtää, että joutuu muuttamaan omia käsityksiään ruumiistaan ja sen tarpeista; romaanin alussa Gyuri nälästä huolimatta työntää lautasen edestään vain ollakseen loukkaamatta isäänsä, vaikka isä on jo antanut Gyurille epäsuorasti luvan syödä, osoittanut ettei ruokahalu ole hänelle loukkaus. Sitaatissa nälkäinen ruumis kuitenkin osoittaa, ettei Gyuri hallitsekaan ruumistaan niin kuin on uskonut. Sanana tunnustus on huomionarvoinen paitsi sen ilmaiseman häpeän vuoksi, myös siksi, että se vahvistaa kuvaa ruumiin tarpeiden voimakkuudesta (tunnustus toimii osoituksena ulkopuolisen asian, tässä tapauksessa ruumiin, voimasta; Kujansivu 2007).

Myös Gyurin pyrkimys olla hyvä vanki ja miellyttää saksalaisia kaatuu lopulta ruumiin heikkouteen:

Niihin aikoihin juna alkoi hidastaa kulkuaan ja pysähtyi lopulta kokonaan. Yritin tähystää eteenpäin, mutta näkymä ulottui vain seuraavaan päivään, seuraava päivä puolestaan oli sama päivä, toisin sanoen jälleen täsmälleen samanlainen päivä – siis onnekaassa tapauksessa, tietenkin. Mielialani laski, intoni väheni, nousin joka päivä vähän vastentahtoisemmin, kävin nukkumaan joka päivä vähän väsyneempänä. Olin vähän nälkäisempi, liikuin vähän vaivalloisemmin, kaikki alkoi tuntua yhä vaikeammalta, aloin itsekin muuttua oman itseni taakaksi. En enää ollut, me emme enää olleet – voin tunnustaa – hyviä vankeja, minkä seuraukset saatoimme pian huomata sekä sotilaissa että omissa virkailijoissamme, heidän keskuudestaan ensimmäisenä, jo arvovaltansa puolesta, Lagerältesterissä. (137–138)

Katkelmassa Gyuri käyttää taas sanaa ”tunnustaa”, mikä viittaa hänen kokevan häpeää tavoitteessaan epäonnistumisesta, kuten altavastaajan häpeää käsittelevässä luvussa todetaan. Mahdottomuus olla hyvä vanki kiertyy tiiviisti juuri ruumiin heikentymisen ympärille ja kietoo epäonnistumisen myös ruumiilliseen häpeään. Toisaalta sitaatissa on jo hyvin erilainen sävy: aiemmin kertoja kokee tarvetta tunnustaa, mutta tässä lainauksessa ruumiin ylivoiman tunnustaminen on hänelle jo helpompaa, ja hän tuntuu tunnustavan sen lukijalle jotakuinkin auliisti.

Myös kauneus, jonka Gyuri on aiemmin liittänyt yksinomaan saksalaisiin, leviää hänen silmissään koskemaan oikeastaan kaikkia muita kuin vankeja:

Ensin en oikein tiennyt miten voisin selittää sen, että he [tehtaan väki ja vartijat] näyttivät kaikki hyvin kauniilta, ainakin minun silmissäni. Sitten aloin yhdestä ja toisestakin merkistä tajuta, että oikeastaan me itse olimme muuttuneet. Luonnollisesti, sitä minun oli vain vaikeampi havaita. (140–141)

Järkeily omasta muutoksesta ei vielä tuota häpeää, mutta muutos realisoituu Gyurin huomattessa, etteivät entiset ystävät enää kykene tunnistamaan häntä eikä hän heitä.

Olin myös itse tainnut muuttua, siltä näytti, sillä Nahkuri, jonka näin eräänä päivänä astuvan ulos keittiöteltasta kuin kotoaan – sain tietää, että hän oli päässyt perunankuorijoiden kadehdittavan arvovaltaiseen joukkoon – ei ensi alkuun tahtonut millään tunnistaa minua. - - Toisella kertaa minä en puolestani ollut tunnistaa outoa hahmoa, joka oli laahustamassa oletettavasti latriinin suuntaan. Korvien päälle liukunut vanginlakki, kuoppaiset, terävät, kulmikkaat kasvot, keltaisen nenän päässä värisevä vesipisara. ”Silkki!” huusin hänelle, mutten saanut häntä nostamaan katsettaan. Hän vain löntysti eteenpäin toisella kädellä housujaan pidellen, ja ajattelin: no voi sun, enpä olisi tätäkään uskonut. Kerran taas luulen nähneeni Sätjän, entistäkin keltaisempana ja laihempana, silmät vielä entistäkin suurempina ja kuumeisempina. (142)

Lainauksessa aiemmin pojista kaunein ja eniten tyttöjä valloittanut Silkki on muuttunut ”musulmaaniksi” – nimitys on varattu niille, jotka vaikuttavat jo luovuttaneen ja raahautuvat vain pakon edessä paikasta toiseen. Gyuri huomioi vain, ettei ”olisi tätäkään uskonut”, mutta muusta kerronnasta vahvasti erottuva, romaanin lähes ainoa sisäisen monologin ilmaus ”no voi sun”, *nohát bizony* (*Sorstalanság*, 195), kertoo hänen jollain tasolla ymmärtävän, että hän on todennäköisesti itsekin matkalla kohti Silkin tilaa, varsinkin oltuaan itse Nahkurin silmissä hädin tuskin tunnistettavissa. Gyuri ei tietenkään pääse peilin tai muun heijastavan pinnan eteen, joten hän voi nähdä itsensä vain muiden kautta, eikä näkymä vaikuta hänelle varsinaisesti valoisalta.

Oltuaan leirillä kolme kuukautta Gyuri alkaa kaivata vanhaa ruumistaan, ja kuvailee sitä hyvin ihailevasti: hän muistelee reitensä olleen lihaksikas ja päivettynyt ja ihonsa sileä, kontrastina nykyiselle olemukselleen. Gyuri kuvailee muutoksen seuraamista ikäväksi ja vastenmieliseksi, ja hämmästelee muutoksen nopeutta. Muutoksen nopeutta korostaa myös kertovan ja kokevan minän lähentyminen: kertoja viittaa tapahtumahetkeen sanalla ”nyt”.

Kotona vanhenemiseen tarvitaan aikaa, ainakin viisi–kuusikymmentä vuotta; täällä riitti vain kolme kuukautta siihen, että ruumiini jätti minut pulaan. Voin kertoa, ettei ole

ikävämpää eikä vastenmielisempää asiaa kuin päivä päivältä seurata, päivä päivältä mitata, kuinka paljon omasta itsestä on jälleen tuhoutunut. Joskaan en ollut kiinnittänyt asiaan turhan paljon huomiota, kotona olin ollut sopusoinnussa elimistöni kanssa, täysin tyytyväinen – jos niin voi sanoa – koneistooni. Muistan erään kesäisen iltapäivän, kun lueskelin viileässä huoneessa jännittävää romaania hivellen samalla hajamielisen hellästi lihaksikkaan, päivettyneen reiteni kultaisen karvan peittämää, tottelevaisen sileää ihoa. Nyt tuo sama iho roikkui ryppyisenä, oli muuttunut keltaiseksi ja kuivaksi, ja sitä peittivät kaikenlaiset paiseet, läiskät, sierettymät ja ruhjeet, jotka erityisesti sormieni välissä kutisivat epämiellyttävästi. ”Syyhyä”, totesi Bandi Citrom asiantuntevasti nyökäten, kun näytin itseäni hänelle. Saatoin vain hämmästellä sitä nopeutta, sitä pidäkkeetöntä vauhtia, jolla luitani peittänyt joustava lihakerros päivä päivältä väheni, kutistui, sulii ja yksinkertaisesti vain hävisi jonnekin. Joka päivä minut yllätti jokin uusi asia, uusi virhe, uusi iljetys tässä yhä oudommassa, yhä vieraammassa kappaleessa, joka kerran oli ollut hyvä ystäväni, terve ruumiini. En voinut enää katsoakaan sitä ilman jotenkin ristiriitaista tunnetta, eräänlaista kauhistusta; ajan myötä aloin senkin takia karttaa riisuutumista ja peseytymistä, mihin vaikutti myös yleinen vastenmielisyyteni niin turhanaikaisen väsyttäviä toimituksia kohtaan, ja myös kylmyys, sekä tietysti kengät. (151–152)

Ruumis ja sen tila ovat sidoksissa ihmisen identiteettiin, ja normaalioloissakin keho voi muuttua nopeammin kuin ihmisen kehonkuva. Gyurin tapauksessa muutos on lyhyessä ajassa huomattava, ja Gyuri pitää omaa ruumistaan outona ja vieraana. Mielenkiintoinen on huomio siitä, ettei hän voi katsoa itseään ilman ”ristiriitaista tunnetta, eräänlaista kauhistusta”, *valami meghasonlott érzés, egyfajta szörnyűködés (Sorstalanság, 209)*: Gyuri itse kuvaa tunnetta kauhistukseksi, mutta ällötys jotakin niin tiiviisti itseen yhdistyvää asiaa kuin ruumis herättää epäilemättä häpeää; tähän viittaa myös Gyurin tarve olla katsomatta itseään, mikä on tapa välttää ruumiin tuomaa häpeää. Ruumis ei tietenkään parane, mutta lakatessaan riisuutumasta ja kääntäessään katseensa pois omasta ruumiistaan Gyuri lakkaa ainakin hetkeksi välittämästä siitä. Ennen pitkää hänen ruumiinsa kuitenkin heikentyy entisestään, ja hän kääntää jälleen katseensa pois, vaikka antaakin lukijan ymmärtää, ettei näky enää haittaa häntä.

Polvestani en sen sijaan millään vapautunut, sen aiheuttamat kivut pysyivät kanssani. Parin päivän kuluttua vilkaisinkin sitä, ja vaikka ruumiini oli jo totuttanut minut kaikenlaiseen, oli minusta kuitenkin viisaampaa peittää saman tien katseeltani tuo uusi yllätys, tulipunainen pussi, joksi oikean polveni seutu oli muuttunut. (158–159)

Polvi menee vain pahemmaksi, ja lopulta Gyuri ei voi kävellä, vaan joutuu sairastelttaan. Sairasteltassa hän joutuu taas luopumaan yhdestä kunnian rippeestä:

Vietin myös yöni sairasteltassa, ylimmäisellä lavitsalla, vieläpä täysin yksin, ja epämiellyttävää oli ainoastaan se, että tavanomaisen ripulikohtauksen alkaessa en päässyt jaloilleni, ja vaikka pyysin apua ensin kuiskaten, sitten äänekkäämmin ja lopulta huutaen, se oli turhaa. (159)

Vaikka tilaa on enemmän ja kokemus muuten ilmeisen mukava, on liikkumattomuus ja avuttomuus ilmeisen häpeällistä. Huomionarvoista on myös, että siinä missä kertoja aiemmin viittasi ”tarpeisiin”, hän nyt on hyvin suorapuheinen. Lainausta toisaalta kuitenkin todistaa, että vaikka Gyuri aiemmin viittasi olevansa jo tottunut kaikkeen, mitä hänen ruumiinsa tekee, niin hän kuitenkin kokee edelleen ruumiillista häpeää. Pyrkimys välttää häpeää on niin suuri, että Gyuri pyytää apua huutaen, mikä on keskellä yötä sairasteltassa varmasti hyvien käytöstapojen vastaista ja Gyurille siis kohtalaisen suuri askel, mikä kielii hänen kuitenkin kokevan häpeää ruumiistaan ja kyvyttömyydestään hallita sitä.

Tämä ruumiillisen häpeän aspektin olemassaolo vahvistuu viimeistään Gyurin kuvatessa sairaita kuljettavan auton lavalla istuvaa sotilasta, jonka tehtävä on vartioida sairaita.

Lavan perässä istui sievällä kokoontaitettavalla pallilla, polvillaan kosteudesta kimalteleva kivääri, sotilas, joka vahti meitä matkan ajan, selvästi vastahakoisin, haluttomin kasvoin, luultavasti jonkin äkkiä tuntemansa hajun tai muun väistämättömän huomion vaikutuksesta, välillä inhosta irvistäen, mihin hänellä oli kyllä oikeuskin, täytyy myöntää. Minua harmitti ennen kaikkea se, että oli kuin hän olisi itseksensä muodostanut jonkinlaisen mielipiteen, tehnyt jonkin yleisen johtopäätöksen, ja minun olisi tehnyt mieleni puolustautua: ei tämä ole pelkästään minun syytäni, eikä alun perin edes lainkaan oikea luontoni – mitä olisi luonnollisesti ollut vaikea todistaa, sen ymmärsin. (160)

Gyuri kokee katkelmassa edelleen tarvetta miellyttää ja todistaa olevansa jotakin muuta kuin miltä ulospäin näyttää. Gyuri asettuu sotilaan asemaan ja mainitsee epämiellyttävän ”hajun tai muun väistämättömän huomion”, jonka takia sotilas irvistelee inhosta. Hän on edelleen kiinnostunut siitä, mitä muut hänestä ajattelevat, ja häpeää omaa tilaansa, mutta toivoo samalla, että voisi jotenkin perustella tilanteen ja välttää niin häpeän, jota haiseminen ja inhottavuus auktoriteetin silmissä hänessä herättävät.

Sairastuvalla Gyurin kunto heikkenee entisestään. Ahtaissa tiloissa on myös syöpäläisongelma, joka ajan myötä leviää myös Gyuriin, joka ei kykene nousemaan itse pystyyn.

Täitä oli kaikkialla, ne olivat tunkeutuneet joka ikiseen koloon ja piiloon, vihreä lakkini oli kuhinasta harmaa, hyvä ettei lähtenyt liikkeelle. Eniten kuitenkin yllätyin, hätkähdin ja kauhistuinkin silloin, kun erään kerran tunsin kutinaa lonkassani, ja paperisidettä nostettuani näin, että ne olivat jo kiinni lihassani, ravitsivat itseään haavassani. Yritin häättää niitä pois, päästä niistä eroon, potkaista ne ainakin sieltä pellolle, pakottaa ne edes jonkinlaiseen kärsivällisyyteen, odotukseen – vakuutan, että koskaan en ole käynyt niin toivottamalta tuntuvaa taistelua niin itsepintaista ja hävytöntä vastustajaa vastaan kuin silloin. Jonkin ajan kuluttua annoinkin periksi ja vain katselin niiden ahmimista, kuhinaa, nälkää, ruokahalua, peittelemätöntä onnea; aivan kuin olisin tuntenut sen jo jostakin. Huomasin, että kaiken kaikkiaan saatoin jollain tasolla ymmärtää niitä. Lopuksi tunsin jo lähes helpotusta, ja kuvotuksenikin oli kadonnut. (168)

Tässä vaiheessa Gyurin inho omaa ruumistaan ja sen ominaisuuksia kohtaan on oikeastaan jo kadonnut, eivätkä kirput ja täit juuri häiritse häntä. Huomatessaan niiden olevan kuitenkin kiinni myös haavoissa, tietyllä tapaa jo kehon sisäpuolella, Gyuri selvästi ällöttyy ja pyrkii häättämään loiset edes kehonsa sisäpuolelta. Loisten olemassaolon kuvauksesta ei välity häpeää, ja mielenkiintoisempaa onkin, että Gyuri luovuttaa yrityksissään pitää haavansa täyttöminä ja alkaakin jollain tasolla nauttia niiden ruokailun katselusta; jos hän on aiemmin luopunut jo rapistuvan ja vanhenevan ruumiinsa häpeästä, tässä hän luopuu ruumiillisen häpeän kokemuksista yhä pidemmälle, ja jopa samaistuu syöpäläisiin ja nauttii syömisestä katselusta.

Syöpäläiset ja niiden kuhina yhdistetään ihmisruumiin mätänemiseen, joka on astetta inhottavampi ja luotaantyöntävämpi olotila kuin heikentyminen, veltostuminen ja pahanhajuisuus. Se, että Gyuri lakkaa välittämästä tästä entistäkin inhottavammasta ruumiinsa tilasta kertoo hänen olevan jo hyvin pitkälti ruumiillisen häpeän yläpuolella; häpeä vaatisi kiinnostusta, jota Gyuri ei enää koe. Tästä kiinnostuksen puutteesta ja välinpitämättömyydestä kertoo myös seuraava katkelma:

toisin sanoen ruumiini oli siinä, tunsin sen läpikotaisin, mutta itse en jollain tapaa enää ollut sen sisällä. Saatoin vaikeuksitta tarkastella tuota kappaletta, joka makasi siinä toisten samankaltaisten kappaleiden vieressä ja keskellä, vaunun tärkeälle lattialle levitetyillä kylmillä ja epämiellyttävistä nesteistä kosteilla oljilla, huomata, että paperiside oli jo kauan sitten kulunut pois, purkautunut, repeytynyt, ja että paitani ja vanginhousuni, joihin minut oli puettu matkaa varten, takertuivat paljaisiin haavoihini – mutta se kaikki ei koskettanut minua ollenkaan, ei kiinnostanut, ei tehnyt mitään

vaikutusta; voisin jopa sanoa, etten ollut pitkään aikaan tuntenut oloani niin kevyeksi, rauhalliseksi, lähes uinuvaksi, sanalla sanoen: mukavaksi. Ensimmäistä kertaa pitkään aikaan olin vihdoinkin vapautunut ärtymyksen tuskasta: omaani vasten puristuvat ruumiit eivät enää häirinneet minua, vaan päinvastoin olin jollain tapaa iloinenkin siitä, että ne olivat siellä kanssani, niin tuttuina ja niin omaani muistuttavina, ja ensimmäistä kertaa minut valtasi vähän epätavallinen, poikkeuksellinen, kömpelö tunne – voi olla, että se oli rakkautta. (169–170)

Lainauksessa Gyuri on jo lähes irti ruumiistaan, ja ruumiin tunnottomuus saa hänen olonsa mukavaksi. Ruumis on luonnollisesti elämisen kannalta välttämätön, ja ruumiillisen häpeän olemattomuus, täysi kiinnostuksenpuute omaa ruumista kohtaan kielii myös välinpitämättömyydestä elämää kohtaan. Huomionarvoinen on myös se seikka, että Gyuri kuvailee tuntevansa rakkautta muita samanlaisia ruumiita kohtaan. Muut ruumiit ovat tietysti juutalaisia, mutta Gyuri ei puhu enää ihmisistä, ainoastaan heidän ruumiistaan, ja kokee ensimmäistä ja viimeistä kertaa yhteenkuuluvuutta mihinkään leirillä. Tämä yhteenkuuluvuuden kokemus on hänen osaltaan vaatinut täydellistä välinpitämättömyyttä ja väsymystä elämään, ruumiillisen häpeän poistumista. Tämä kokemus on yksi romaanin käännekohdista; tämän jälkeen Gyurin ihailu siirtyy saksalaisista myös muihin, häntä itseään parempikuntoisiin vankeihin (joskin nämä vangit ovat poliittisista syistä vangittuja, eivät juutalaisia). Tämä käy ilmi lainauksesta, jossa vanki nostaa Gyuria, ja Gyuri päättää olla helppo ja hiljainen ruumis, joka ei valita turhasta.

Välinpitämättömyys ei kuitenkaan kestä kovin pitkään: haistaessaan porkkana-keiton Gyuri joutuu huomaamaan, että toivoisi vielä selviytyvänsä, saavansa nauttia ruoasta.

Turhaa oli kaikki puntarointi, äly ja terve järki, en kerta kaikkiaan voinut ymmärtää väärin sisältäni kumpuavan hiljaisen kaipuuntapaisen vaivihkaista, ikään kuin omaa mielettömyyttään häpeilevää ja kuitenkin yhä itsepintaisempaa ääntä: kunpa saisin elää vielä vähän aikaa tässä kauniissa keskitysleirissä. (173)

Selkeästi Gyuri pitää selviytymistä mahdottomuutena, mutta keiton tuoksu poistaa välinpitämättömyyden, ja kiinnostus mahdollistaa häpeän. Gyuri kuvaakin eloonjäämisen toivetta hieman häpeälliseksi, koska se rikkoo älyn ja terveen järjen rajoja, ei noudata logiikkaa. Ruumiillinen tämä kokemus on siinä mielessä, että Gyurin mieli on sumea mutta täysin toimiva; vain hänen ruumiinsa estää elämisen jatkumisen.

Kuin ihmeen kaupalla Gyuri kuitenkin jää henkiin, ja heti ymmärrettyään olevansa suihkun lattialla lämpimän veden alla Gyurin kiinnostus elämää kohtaan alkaa voimistua – ja sen myötä myös häpeä. Suihkun jälkeen Gyuri kuljetetaan sairastupaan, ja hoitajat kysyvät, onko hänellä ripulia:

Silloin kuulin toisen heistä sanovan, saksaa varsin oudosti murtaen: ”Hast du Durchmarsch?”, toisin sanoen onko minulla ripulia, ja hieman hämmästyneenä havaitsin, että jostain syystä ääneni vastasi siihen: ”Nein” – uskoakseni vielä siinäkin vaiheessa pelkästä turhamaisuudesta, niin sen täytyi olla. Sillon – pienen neuvonpidon ja edestakaisin käyskentelyn jälkeen – he antoivat toiseen käteeni kupin täynnä haaleaa kahvia ja toiseen leivän, arvioni mukaan jotakuinkin kuudesosapalan. Sain ottaa ne ja nauttia ne ilman minkäänlaista hintaa, minkäänlaista vaihtokauppaa. Ja samassa antoi sisuskuntani itsestään elonmerkin, ryhtyi kuohumaan ja kapinoimaan, kiinnitti joksikin aikaa kaiken huomioni ja ennen kaikkea voimani, jottei juuri äsken lausumani sana vain paljastuisi valheeksi. (175)

Gyurin kieltävä vastaus kysymykseen on valhe, hänen mukaansa turhamaisuudesta lausuttu. Valhe osoittautuu hänelle hyvin kannattavaksi: hän saa ruokaa ja hänet viedään sairastuvan etuosaan, jossa on pelkkien kovien puulavereiden lisäksi myös patjat ja huovat. Mikäli Gyuri olisi vastannut totuudenmukaisesti, hänet olisi sijoitettu takaosaan, jossa hän olisi melko varmasti saanut myös tartunnan joko puna- tai lavantaudista. Mitään tästä hän ei kuitenkaan tiedä vastatessaan, ja oletettavasti valheellinen vastaus johtuukin vain turhamaisuudesta, *még most is csak hiúságból megint (Sorstalanság, 243)*, kuten hän sanoo. Turhamaisuus on häpeän kanssa hyvin läheinen tunne – se on ennen kaikkea pyrkimys välttää häpeää jostakin, jota muut eivät välttämättä edes pidä häpeällisenä, mutta joka kokijalleen esiintyy häpeällisenä. Turhamaisuus siis kertoo Gyurin jälleen häpeävän sitä, ettei hän hallitse ruumistaan. Hän myös keskittää kaiken huomionsa, jottei valhe paljastuisi heti, ja onnistuu pitämään salaisuutensa: hän saavuttaa kiinnostuessaan ruumiistaan myös jonkinlaisen kontrollin ruumiin-toiminnoistaan.

Gyuri kunnioittaa lääkäriä, joka hoitaa häntä, ja luottaa tämän ammattitaitoon. Hän myös selvästi on kiinnostunut lääkärin mielipiteestä:

Sen jälkeen hän [lääkäri] käänsi minut selälleni, käski apulaisensa ottaa pois paperisiteet ja ryhtyi tarkastelemaan haavojani. Ensin hän katsoi niitä vain kauempaa, sitten varovasti haavojen ympäriltä painellen, jolloin niiden sisältä pursusi heti nestettä. Silloin hän mutisi jotain itsekseen ja pudisteli huolestuneena päätään, aivan kuin haavani olisivat saaneet hänet pahoilleen, vieneet pois hänen hyvän tuulensa, siltä

minusta näytti. Hän sitoikin ne pian uudelleen, ikään kuin hävittäen ne silmiensä edestä, ja tunsin, että hän ei ollut kovinkaan ihastunut niihin, ei lainkaan tyytyväinen tilanteeseen.

Mutta jouduin huomaamaan, että pärjäsinkin huonosti monessa muussakin asiassa.
(180)

Gyurin tapa ilmaista asia kertoo hänen itsekkin olevan pahoillaan, mutta ennen kaikkea siksi, että haavat saavat lääkärin pahoilleen. Hän tarkkailee ja kuvailee lääkärin reaktiota sellaisella tarkkuudella, että kiinnostus lääkärin mielipiteeseen välittyy selkeänä, ja päättelee pärjänneensä huonosti lääkärin silmien alla. Hänen päätelmänsä siitä, että lääkäri peittää siteet nopeasti päästäkseen katsomasta niitä kertoo enemmän Gyurin omasta häpeästä ja toiveesta saada häpeää tuottavat haavat mahdollisimman pian pois lääkärin silmistä. Häpeän yhteys katseeseen ilmenee tässä mielenkiintoisesti: yleensä häpeän kokija kääntää itse katseensa, mutta Gyurin häpeä juontuu häneen itseensä lääkärin kasvojen ja silmien kautta, jolloin hän toivoo lääkärin katseen ja sitä myötä kiinnostuksen kiinnittyvän jonnekin muualle, jos Gyurin pettymystä tuottavat kehonosat peitetään. Häpeän affektin mekanismi, jossa kohteesta ensin kiinnostutaan, kohde pettää odotukset ja lopulta katse käännetään kohteesta pois, onkin katkelmassa huomattavasti monimutkaisempi kuin yleensä ja kulkee kertojan tulkinnassa kahden ihmisen kautta; tämä kertoo hyvin paljon siitä, kuinka suurissa määrin Gyuri määrittelee itseään toisten silmien kautta, vaikka onkin kaikkialla ulkopuolinen.

Gyuri siirretään pian sisätautien osastolta kirurgiselle osastolle, ja hän saa entistä arvostetumman lääkärin. Hänen ruumiinsa vahvistuu, ja vahvistumisen myötä myös halu elää vahvistuu.

Voin väittää, että ajan myötä ihminen tottuu jopa ihmeisiinkin. Vähitellen aloin kulkea [lääkärin] vastaanotolle jalkaisin – jos lääkäri oli aamulla sattumalta minut sinne määrännyt – siitä vain, paljain jaloin, paidan päälle huopani käärien, ja kirpeässä ilmassa olin tuntevinani monien tuttujen hajujen keskellä myös uuden vivahteen; kun rupesin miettimään ajan kulkua, tajusin, että sen täytyi merkitä kevään orastusta. Takaisin tullessani osui silmiini, kuinka pari vanginpukuista miestä veti juuri piikkilanka-aidan takana olevasta harmaasta parakista suurempaa, kumipyöräistä, kuorma-autoon liitettävää peräkärryä, jonka täydestä lastista erotin joitakin jäätyneinä roikkuvia keltaisia raajoja, kuivettuneita ruumiinosia; vedin peittoa tiukemmin ympärilleni, etten vain sattuisi vilustumaan, ja yritin nilkuttaa mahdollisimman nopeasti takaisin lämpimään huoneeseen, puhdistin säädyllisyyden vuoksi hieman jalkojani ja pujahdin sitten kiiruusti täkin alle, käperryin vuoteeseeni. (206–207)

Gyurin riemu siitä, että hän voi jälleen liikkua ”siitä vain”, joskin nilkuttaen, kertoo elinvoimasta. Samalla peräkärryn näkeminen muistuttaa häntä omasta olotilastaan vain hieman aiemmin, kun hän oli vain ruumis muiden joukossa ja varma kuolemastaan. Gyuri ei leirielämänsä aikana ole vältellyt asioita, mutta lainauksessa hän vaikuttaa suorastaan säikähtävän peräkärystä roikkuvia ruumiinosia ja väistävän niiden miettimistä, pakenevan näkyä ja sen tuomia mielikuvia mahdollisesta kuolemasta mahdollisimman nopeasti. Tämä oman kuoleman mahdollisuuden ajattelemisen välttäminen kertoo Gyurin voimakkaasta halusta elää, joka, kuten aiemmin on todettu, on vahvasti kietoutunut hänen kuvaansa omasta ruumistaan. Tämä pelko ja toisaalta toive mukavassa parakissa pysymisestä saa hänet myös valehtelemaan jälleen, porvarillisten arvojensa vastaisesti:

Eräänä päivänä Pjetka [hoitaja] kiertää kaikki sängyt, kädessään paperi, ja kysyy kaikilta, myös minulta: pystytkö nousemaan, kävelemään, ”laufen”. Vastasin hänelle: ”Nje, nje”, en pysty, ”ich kann nicht”. ”Tak, tak”, hän vastasi, ”du kannst”, ja kirjoitti nimeni ylös niin kuin muuten kaikkien muidenkin huoneessa olijoiden - - (210)

Gyurin vahvistuessa ruumiillinen häpeä muuttuu harvinaisemmaksi ja hänen huomionsa kiinnittyy jälleen etupäässä muihin huomioihin, katseensa kääntyy itsestä ulospäin. Hän kuitenkin palaa vielä kerran katsomaan itseään ennen paluutaan Budapestiin.

Myös kasvoni aiheuttivat hienoisen yllätyksen, kun ensi kertaa näin ne aiemmin SS-sairaalana toimineen rakennuksen eräässä kodikkaassa, peililläkin varustetussa huoneessa, sillä entisiltä ajoilta muistin aivan toiset kasvot. Näissä, joita nyt katsoin, näkyi parisenttisiksi kasvaneiden hiusten alla silmiinpistävän matala otsa, oudosti höröttävien korvien juuressa kaksi uutta, muodotonta paisumaa; kasvojen velto iho, roikkuvat pussit, kaikki rypyt, juonteet ja uurteet olisivat minusta – ainakin aiemmin lukemieni esimerkkien perusteella – sopineet pikemminkin erilaisissa nautinnoissa ja elostelussa kunnostautuneelle ja sen tähden ennen aikojaan vanhentuneelle ihmiselle. Myös pieniksi muuttuneiden silmien katseen olin muistanut toisenlaiseksi, ystävällisemmäksi, sanoisinko luottamusta herättävämmäksi. (218)

Katkelma on hyvin rujo kuvaus Gyurin kasvoista. Huomio siitä, että rypyt sopisivat hänestä paremmin ”elostelussa kunnostautuneelle” on toki hieman katkeran kuuloinen, mutta huomionarvoisempi on kuvauksen yhteys ensinnäkin stereotyyppisiin natsi-propagandan kuvauksiin juutalaisten kasvoista. Katkelma yhdistyy myös Gyurin omiin huomioihin leirin muskulmaaneista: tavatessaan vankeja ensimmäistä kertaa hän kuvaili

vankeja näin: ”ulkonevia korvia, eteenpäintyöntyviä neniä, syvälle painuneita pieniä, ovelasti kiiltäviä silmiä. He näyttivät tosiaankin kaikin puolin juutalaisilta.” Nyt hän ilmaisee itsekin sopivansa tuohon kuvaukseen, siis näyttävänsä ”kaikin puolin” juutalaiselta – vaikkei kerrokaan sitä lukijalle. Tietäen Gyurin suhtautumisen juutalaisuuteen ja hänen tarpeensa olla ihminen juutalaisen sijaan, tämä kasvojen ja ilmeen muutos on hänelle häpäisy – se, kokeeko hän varsinaisesti häpeää kasvojensa uudesta ulkomuodosta, jää kuitenkin lukijalle arvoitukseksi.

4.1.2 Yhteenveto

Ruumiillinen häpeä on muihin häpeän muotoihin verrattuna melko selkeää ja helposti tulkittavaa. Häpeä ruumiista – sen ulkomuodosta, kyvykkyydestä ja myös hallitsemisesta – kietoutuu altavastaajan häpeään ja juutalaisuuden häpeään hyvin tiiviisti. Erityisesti lopun kuvaus Gyurin muuttuneesta ruumiista ja kasvoista tuntuvat olevan Gyurille kuin jonkinlainen tuomio juutalaisuuteen: jos hänet aiemmin tunnisti juutalaiseksi vain vaatteisiin ommellusta keltaisesta tähdestä, romaanin lopussa se näkyy jo ruumiistakin, ei vain vaatteista.

Gyuri valikoi paluumatkalle Unkariin päälleen muuten varsin neutraaleja vaatteita, mutta takiksi hän ottaa samanlaisen raidallisen takin, jollainen hänellä on koko leirielämän ajan ollut. Hän perustelee valintaa kiintymyksellä, mutta kasvojensa uusien, vastaanpanemattoman juutalaisten piirteiden vuoksi herää kysymys, valitseeko hän takin toisaalta senkin vuoksi, jotta kaikille olisi selvää hänen tulevan leiriltä – takki ikään kuin todistaa sen, mitä Gyuri tuskin kehtaisi ääneen sanoa: hänen ruumiinsa olotilan olevan sellainen vain sen vuoksi, mistä hän on tulossa. Hänelle on myös jäänyt pysyvä klenkka, ja hän nilkuttaa toista jalkaansa: ruumis siis ajaa hänet Budapestissa raitiovaunuun ja kohtaukseen, jota käsitellään altavastaajan häpeän analyysissä ja jossa Gyuri joutuu toteamaan antisemitismin olevan edelleen Unkarissa voimissaan.

Selkeästi nousee esille myös ruumiin kunnon yhteys haluun elää. On mahdollista ajatella, että häpeä ruumiin kelvottomuudesta ja mätänemisestä ei poistukaan, kuten aiemmin argumentoidaan, vaan itse asiassa muuttuu niin lamaannuttavaksi, että peittää halun elää. Tämä tulkinta olisi mahdollinen siksikin, että Gyurin elämänhalu näyttää vahvistuvan samaan tahtiin ruumiin kanssa. Tällainen häpeän lamaannuttavuus sopisi

myös teoriaan altavastajaan häpeästä, mutta romaanin suomien puitteiden perusteella lopullisen johtopäätöksen vetäminen näistä kahdesta mahdollisesta tulkinnasta on mahdotonta – molemmilla tulkinnoilla on perustelunsa, ja ruumiillisen häpeän kannalta ei ole varsinaisesti olennaista, onko mahdollisia tulkintoja useampia kuin yksi.

4.2 Itsensäkieltämisen arvojärjestelmä

Identiteetin kannalta myös Gyurin kasvatus ja siihen kuuluva arvojärjestelmä on huomionarvoinen. Gyurin perhe on vahvasti unkarilaiseen yhteiskuntaan assimiloitunut, kuten käy ilmi jo Gyurin kokemattomuudesta juutalaisten tapojen suhteen. Assimilaation lisäksi perhe on myös hyvin porvarillinen: Gyurin isä omistaa yrityksen, perheellä on arvotavaroita, he ovat ilmeisen arvostettuja omassa yhteisössään (kuten herra Sütön, ei-juutalaisen, kunnioitus Gyurin isää kohtaan vihjaa) eikä perhe tunnu näkevän Budapestissa nälkää ruoan säännöstelystä huolimatta; perheellä on varaa hankkia Gyurin isän läksiäisillalliselle lihaa mustasta pörssistä. Perheen aseman kautta myös Gyurin saama kasvatus on olennainen osa Gyurin tekemiä ratkaisuja ja toisaalta myös kerrontaa.

Porvarillisuuteen on 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa kuulunut tietynlainen eurooppalainen sivistyskäsitys, johon on olennaisesti kuulunut itsekuri ja jossa vastuut ja velvollisuudet ovat olleet omaa tahtoa tärkeämpiä (Linkola 2000). Kertész (2003) viittaa juhlapuheessaan *Kieli maanpaossa* samaan asiaan, nimittäen sitä ’jalostuneeksi arvojärjestelmäksi’:

En voinut käsittää, että tuo kokemus [valheellisuudesta lapsuudessa] oli laatuaan kielellinen, oikeastaan tiedostamaton vastalause minua ympäröivän yhteiskunnan, 1930-luvun Budapestin fasismia myötäilevän ja siihen matkalla olevan yhteiskunnan, antamalle vihjeelle, joka yritti saada minut hyväksymään minua vaanivan vaaran normaalina kohtalona. Missä se onnistuikin, sillä kulttuuri, jossa kasvoin, ne ylevät periaatteet, jotka minun oli omaksuttava, ja se jalostunut arvojärjestelmä, joka minuun humanistisen lyseon juutalaisluokalla iskostettiin, kannusti minua uudelleen ja uudelleen kieltämään itseni ja palkitsi, kun onnistuin siinä. Vuosikymmeniä myöhemmin, romaanissani *A kudarc* (Fiasko) [sic], muotoilin asian seuraavasti: »Milloin rakastavin sanoin, milloin ankarin käskyin minut kypsytettiin vähitellen ymmärtämään, että minut tulisi hävittää. En koskaan esittänyt vastalauseita vaan yritin tehdä mitä voin: hyvántahtoisen raukeana käperryin hyvinkasvatetun pojan neuroosini

suojaan. Elämäni vastaan solmitussa salaliitossa olin vaatimattomasti eteenpäin pyrkivä, en aina moitteettomasti edistynyt jäsen.» (Kieli maanpaossa, 9–10)

Kohtalottomuudessa Gyuri on ennen kaikkea hyvin kasvatettu poika. Toistuvasti hän kieltää itsensä ja omat mielihalunsa pyrkiessään miellyttämään muita, kuten jo altavastajan asemaa käsittelevässä luvussa on todettu. Tämä itsen kieltäminen, itsekuri ja tarve kohdella muita itseään tärkeämpinä liittyy kuitenkin altavastajan aseman lisäksi myös kasvatuksellisiin seikkoihin, joihin kuuluu romaanin kontekstissa laadukas kasvatus ja sen mukanaan tuomat käytösnormit, joita Gyuri noudattaa hyvin tarkasti, osoittaen häpeää lähes aina rikkoessaan näitä normeja – ja osoittaen näin häpeää myös asioista, jotka lukijalle voivat näyttäytyä suorastaan kummallisina häpeän aiheuttajina.

Tämä kasvatus, itsensäkieltämisen arvojärjestelmä, on merkittävä osa Gyurin identiteettiä, sitä kuka hän on, ja järjestelmän kautta myös Gyurin altavastajan asemaan vaikuttavat taustatekijät nousevat selvemmin esille. Seuraavassa analysoidaan sellaisia kohtia *Kohtalottomuudesta*, joissa tämä taustalla vaikuttava arvojärjestelmä nousee esille.

4.2.1 Analyysi

Selkeimmin Gyurin sisäistämät käytöstavat ja epäitsekkyyks nousevat esille silloin, kun hän jollakin tavoin rikkoo epähuomiossa noudattamansa arvojärjestelmän sääntöjä vastaan. Gyurin isän lähdön lähestyessä Gyuri tekee nälkäisenä ”virheen”, joka vaikuttaa lukijasta mitättömältä, mutta jota Gyuri itse pitää varsin vakavana:

Täyttäessään lautastani äitipuoleni kysyi, oliko minulla nälkä. Vastasin: ”Hirveä”, koska en juuri sillä hetkellä ajatellut mitään muuta, ja niinhän asia todella olikin. Niinpä hän lappoi lautaseni täyteen ruokaa, mutta otti itselleen tuskin mitään. Minä en sitä edes huomannut, mutta isä kysyi, miksi hän ei syönyt enempää. Hän vastasi jotenkin niin, että juuri nyt hänen vatsansa ei kyennyt ottamaan vastaan ruokaa, ja vasta silloin tajusin minkä virheen olin itse tehnyt. Isä tosin moitti äitipuoleni käytöstä selittäen, ettei tämä nyt saisi laiminlyödä itseään, juuri kun hänen voimiaan ja sitkeyttään tarvitaan kaikkein eniten. - - Isäkin katsoi minua, hänen silmänsä olivat lempeät. Se kosketti minua jotenkin, ja tehdäkseni taas jotain hänen hyväkseen työnsin lautaseni pois edestäni. Isä huomasi sen ja kysyi, miksi tein niin. Vastasin: ”Minulla ei ole ruokahalua.” Näin, että se tuntui hänestä hyvältä, sillä hän silitti päätäni. (12–14)

Lause ”vasta silloin tajusin minkä virheen olin itse tehnyt” on ensinnäkin Gyurilta varsin huomattavaa reflektointia – romaanissa Gyuri ei juurikaan arvostele omia tekojaan tai kommentoi tapahtumia. Koko romaanin kontekstissa toteamus näyttäytyy myös katumuksen tai häpeän osoituksena, jota hän pyrkii heti perustelemaan: ”Isä tosin - - ”. Tällä Gyuri pyrkii selventämään lukijalle, että isä, henkilö jota hänen virheensä mahdollisesti olisi voinut loukata ja jota Gyuri joko kunnioittaa sisäsyntyisesti tai jota hänen on arvojärjestelmän mukaan kunnioitettava, ei vaikuta loukkaantuneelta vaan päinvastoin toivoo äitipuolenkin syövän riittävästi. Gyuri ei kuitenkaan tyydy tähän, vaan työntää lautasen pois edestään, näin hyvittäen loukkaustaan, ilmeisen onnistuneesti ainakin Gyurin itsensä mielestä. Gyuri siis jättää huomiotta oman hirveän nälkänsä, eikä palaa siihen enää: hän priorisoi muiden tarpeet omiensa yläpuolelle.

Oman mielipiteen kieltäminen tai jopa välttely nousee ilmi Gyurin tavatessa äitiään isän lähdettyä työleirille. Äiti pyrkii taivuttelemaan Gyuria asumaan luokseen:

Hän [äiti] sanoo, että ”kuulun” hänelle, omalle äidilleni. Mutta tuomioistuim on tietäkseni määrännyt minut isälle, ja niin ollen minun täytyy noudattaa isän päätöstä.
- - Lähdin äidin luota huolten painamana: tietenkään en voi sallia hänen ajattelevan etten rakasta häntä. Mutta toisaalta taas en voi ottaa oikein vakavasti sitä, mitä hän sanoi tahtoni tärkeydestä ja siitä, että minun olisi päätettävä omista asioistani. Loppujen lopuksi tämä on heidän kiistansa. Minun on vaikea ottaa siihen kantaa. Ja sitä paitsi, enhän voi pettää isää, varsinkaan juuri nyt kun raukka on työleirillä. Raitiovaunuun noustessani minulla oli kuitenkin epämiellyttävä olo, sillä tietysti olen kiintynyt äitiin ja luonnollisesti minua suretti, etten tänäänkään voinut tehdä mitään hänen hyväkseen.
(28–29)

Gyurin sisäistävä toisten arvottaminen itsensä yläpuolelle on katkelmassa erityisen selkeä. Hän vetoaa tuomioistuimen määräykseen ja isänsä tahtoon asiassa, joka vaikuttaa valtavan paljon hänen omaan elämäänsä. Samalla nuo perustelut eivät kuitenkaan riitä poistamaan Gyurin huolta siitä, ettei hän voi täyttää äitinsä toiveita. Gyuri myös korostaa, ettei hänen mielipiteellään ole asiassa merkitystä: ”en voi ottaa oikein vakavasti sitä, mitä hän sanoi tahtoni tärkeydestä”. Muiden tarpeiden priorisointi on Gyurissa niin sisäänrakentunutta, että hän ei kertaakaan edes vihjaa lukijalle olevansa itse suuntaan tai toiseen kallellaan, vaan myötäilee kuuliaisesti vanhempiansa näkemyksiä, jopa silloin kuin ne ovat ristiriidassa keskenään, kuten yllä olevassa lainauksessa. Tämä ristiriita aiheuttaa Gyurille ”epämiellyttävän olon” *kényelmetlen érzés* (*Sorstalanság*, 40), mutta hän on pikemminkin huolissaan siitä, että hänen äitinsä

uskoo ettei Gyuri rakasta tätä, kuin siitä, että hänen vanhempansa pyrkivät omiin päämääriinsä hänen välityksellään.

Sen lisäksi, että arvojärjestelmään kuuluvat Gyurin tapauksessa tietyt käytötavat ja kuuliaisuus, siihen kuuluu olennaisena osana myös hyvinvointi: Gyurin perhe on mitä ilmeisimmin varakas, ja heillä on riittävästi ruokaa. Gyurin ensimmäinen kohtaaminen oman porvarillisuutensa kanssa tapahtuu hänen tutustuessaan työpalveluksessa toiseen poikaan.

Siellä oli myös ”Sätkä”, jota ei juuri koskaan voi nähdä ilman tupakkaa. Totta kyllä, melkein kaikki muutkin polttavat, ja jotta en olisi heitä huonompi, olen itsekin kokeillut jo muutaman kerran. Olen kuitenkin huomannut, että hänellä on polttamiseen aivan toisenlainen ote, lähes himokkaalta vaikuttava suhde. Myös hänen silmissään on oudon kuumeinen katse. Sätkä on varsin hiljainen, jotenkin vaikeasti lähestyttävä luonne, eikä kovinkaan suosittu toisten poikien keskuudessa. Kerran tulin kuitenkin kysyneeksi, mitä hyvää hän näkee niin paljossa tupruttelussa. Sain lyhyen vastauksen: ”Tulee halvemmaksi kuin syöminen.” Häkellyin hieman, sillä sellaista syytä en ollut edes tullut ajatelleeksi. Mutta vielä yllättävämpi oli pilkallinen, jopa jollain lailla tuomitseva välähdys hänen katseessaan, kun hän huomasi hämmennykseni; se tuntui ikävältä, enkä kysellytkään enempää. (38–39)

Sätkä on mitä ilmeisimmin vähävaraisemmasta perheestä, mikä ei ole Gyurille edes juolahtanut mieleen. Hän myös yllättyy Sätjän pilkallisesta katseesta: yllätyksestä on pääteltävissä, ettei Gyuri ole aiemmin joutunut kohtaamaan omaa naiiviuttaan tai hyväosaisuuttaan, joka kielii rajoittuneesta ja suojellusta elinpiiristä. Gyurin kokemattomuus ulkomaailmasta tulee romaanissa selkeästi muuallakin esille, mutta katkelmasta käy ilmi, että hän on tietyllä tapaa naiivi ja kokematon jopa Budapestissa, omanikäistensä poikien seurassa. Pilkallisen katseen aiheuttama ilkeä olo ei kuitenkaan aiheuta säröjä Gyurin kurinalaisuuteen, vaan hän mieluummin vetäytyy pois Sätjän seurasta kuin esimerkiksi kysyy tältä, mistä katse johtui tai haastaa häntä loukkaavan katseen.

Ajoittain Gyuri pääsee myös irtaantumaan lyhyeksi hetkeksi tiukoista käytösnormeista ja ajatusmalleista, lipsumaan tiukasta itsekurista, kun maailma hänen ympärillään muuttuu tutusta ja turvallisesta hyvin nopeasti hyvin uudennlaiseksi. Santarmien kerättyä pojat ja kuljetettua nämä tiilitehtaalte Gyurin itsekuri pettää hetkeksi kaiken sekamelskan ja epäjärjestyksen keskellä:

muistan vain sen, että kaiken keskellä minua myös nauratti, toisaalta ihmetyksestä ja hämmennyksestä, tunteesta, että olin tipahtanut odottamatta keskelle jotain älytöntä näytelmää enkä tiennyt tarkalleen mitä minun piti esittää, toisaalta myös ohikiitävästä ajatuksesta, joka vain juuri ja juuri välähti mielessäni: äitipuoleni kasvot kun hän tajuaisi, että tänä iltana oli turha odottaa minua illalliselle. (53)

Gyuri kuvailee, ettei tiedä ”mitä - - piti esittää”, siis ei tiedä kuinka hänen tulisi käyttäytyä uudessa tilanteessa. Samalla ilmeisesti tämä epätietoisuus siitä, mitä häneltä odotetaan, saa hänet hetkeksi lipsahtamaan siitä kuuliaisuudesta, joka on saanut hänet pysymään äitipuolen luona ja kunnioittamaan tätä: häntä naurattaa ajatus äitipuolen kasvoista, kun hän ei ilmestyisikään enää kotiin. Gyuri kuvaa lipsahduksen vain hyvin lyhyeksi, ”joka juuri ja juuri välähti”, mutta siitä huolimatta se on särö Gyurin lukijalle luomassa kuvassa itsestään, jossa hän on hyvin etäinen kaikista kokemuksistaan jo kertoessaan ajastaan Budapestissa.

Leirille päätyessään Gyurin kokemattomuus ilmenee jälleen. Tällä kertaa hänellä on seuranaan Bandi Citrom, joka suostuu selventämään asioita, joskaan ei aina ilman piikittelyä.

Sitten seurasi jälleen toimettomia hetkiä, ja koska olin sillä välin huomannut telttamme oikealla puolella kasan maata, pitkän riu’un ja sen takana aavistettavasti syvän ojan, kysyin Bandi Citromilta, mitä tarkoitusta se hänen mielestään mahtoi palvella. ”Latriini”, hän ilmoitti oitis, nopean vilkaisun jälkeen. Kun kävi ilmi, etten tuntenut sitäkään sanaa, hän pudisti vähän päätään. ”Näkyy, että tähän asti olet pysytellyt vain äitisi helmoissa”, hän totesi, mutta antoi kuitenkin lyhyen selityksen. (124)

Bandi Citrom tarttuu Gyurin tietämättömyyteen ja kommentoi sitä jopa hiukan pilkkaavaan sävyyn, mutta Gyuri ei ole kommentista moksiskaan, tai ei ainakaan anna lukijan ymmärtää olevansa loukkaantunut. Aiempaan lainaukseen verrattuna, jossa Sätkä sai Gyurin kokemaan olonsa epämiellyttäväksi, tässä katkelmassa Gyurin ja Bandi Citromin välinen suhde on kuitenkin toisenlainen. Bandi Citrom on Gyuria vanhempi ja kokeneempi, ja Gyurin vaikuttaa olevan helpompi hyväksyä piikittely itseään vanhemmalta kuin omanikäiseltään pojalta. Bandi Citromia Gyuri kuvailee myös ylipäänsä ystävälliseksi, siinä missä Sätkä oli hiljainen ja ilmeisesti epäsuosittu työpalveluksessa olleen poikajoukon keskuudessa.

Gyuri päätyy myös hyvin nopeasti leirillä muistelemaan entistä elämäänsä ja siihen kuuluneita etuoikeuksia. Sitaatissa Gyuri muistelee nirsoa syömistään ja katuu, että on jättänyt ruokaa syömättä vain omien mieltymystensä vuoksi.

Pian jouduin toteamaan esimerkiksi, etten ollut elänyt ollenkaan niin kuin olisi pitänyt, en ollut käyttänyt hyväkseni kotona viettämiäni päiviä, vaan minulla oli paljon, aivan liiankin paljon kaduttavaa. Minun oli esimerkiksi palautettava mieleeni, että oli ollut ruokia, joita en ollut syönyt mielelläni, vain nyppinyt niitä ja työntänyt lautasen syrjään, yksinkertaisesti siitä syystä, etten ollut pitänyt niistä; tällä hetkellä se tuntui minusta käsittämättömältä ja anteeksiantamattomalta virheeltä. (144)

Katkelmassa Gyuri vaikuttaa jollakin tasolla ymmärtävän olleensa etuoikeutetussa asemassa kotona. Ruoan syömättä jättäminen tuntuu hänestä ”käsittämättömältä ja anteeksiantamattomalta virheeltä”, jota hän vaikuttaa jopa hiukan häpeävän. Osaltaan katkelma osoittaa myös sitä muutosta, jonka Gyuri kokee leirillä. Ruoan arvostaminen eri tavalla kuin aiemmin on kuin alkusoittoa niille myöhemmin romaanissa tuleville kohdille, joissa Gyuri rikkoo oppimiaan käytössääntöjä nälän takia esimerkiksi huiputtamalla ylimääräisiä ruoka-annoksia sairastuvalla ottamalla vastaan jo kuolleen petitoverinsakin annokset (mikä on Gyurin maailmankuvassa kuitenkin pienempi paha kuin ottaa elävän petitoverin annos). Siinä missä romaanin alussa nälkä oli samantekevää ja oikeanlainen käytös tärkeämpää, kohti romaanin loppua ja erityisesti ruumiin rappeutuessa Gyurin prioriteetit kääntyvät hiljalleen pääläelleen.

Vaikka Gyurin itsekuri saattaa olla ruoan suhteen mennyttä, käytössäännöt ja muiden tarpeiden priorisointi ovat niin tiukasti sisäistettyjä, ettei hän luovu niistä muissa suhteissa. Päästyään ranskalaisten vankien sairasosastolle Gyurin asiat ovat hyvin, ja hän on tyytyväinen osaansa, eikä vielääkään vaadi itselleen mitään, vaikkei selkeästi haluaisi osakseen säälliviä katseita.

Lopulta huomasin, että minua katsoi joka suunnasta päätään pudistelevia ihmisiä, kasvoillaan jokin erityislaatuinen tunne, joka sai minut vähän noloksi, sillä minusta tuntui siltä kuin he olisivat säälineet minua. Mieleni teki kovasti sanoa heille, ettei siihen ollut mitään syytä, ei ainakaan juuri sillä hetkellä – mutten sitten kuitenkaan tullut sanoneeksi, jokin pidätti minua, minulla ei jotenkin ollut sydäntä sanoa sillä tavalla; huomasin nimittäin, että heistä tuntui hyvältä, tuo tunne tuotti heille jonkinlaista iloa, siltä minusta näytti. (195)

Gyuri häpeää katseita ja niiden takana olevaa sääliä, ja jopa nimeää kokemuksensa ”noloksi”, *ami fészélyzett kissé* (*Sorstalanság*, 270). Hän kuitenkin epäilee muiden saavan säälistä jonkinlaista iloa. Vain epäilyksensä vuoksi, että muille hänelle mietoa häpeää aiheuttava asia voi olla jollakin tapaa hyvää tuottava, Gyuri päättää olla

sanomatta mitään: hän arvottaa muiden tunteet omiensa edelle. Myös halu sanoa jotakin siitä, että hän on sillä hetkellä tyytyväinen osaansa, saattaa kummuta muiden kunnioituksesta; Gyuria ympäröivät ihmiset ovat loppujen lopuksi vastuussa siitä, että hänellä on asiat hyvin, ja saattaa olla, ettei Gyuri missään nimessä haluaisi antaa heidän uskoa, että kaipaasi jotakin vielä lisää. Itse asiassa Gyuri ei kertaakaan romaanin aikana tuo ilmi kaipaavansa tai haluavansa jotakin enemmän (ruokaa lukuun ottamatta), vaan hän tyytyy valituksitta osaansa ja halveksii niitä, jotka valittavat tai pyytävät enemmän.

Keskitysleirikokemus opettaa Gyurille kuitenkin, ettei hän kaikesta kuuliaisuudestaan ja osaansa tyytymisestään huolimatta ole valmis luopumaan niistä hyödyistä, jotka hän on saavuuttanut. Sairasosastolla ollessaan Gyuri uskoo, että lääkäri on tullut määräämään hänet takaisin leirille, pois osaston suomasta turvasta. Hän ei kuitenkaan avaa suutaan, ja lääkäri valitsee toisen pojan, jonka täytyy lähteä osastolta. Gyuri katselee vierestä pojan rukoillessa lääkäriä polvillaan, muttei sano sanaakaan. Kokemus pakottaa hänet hyväksymään asian, joka on vastoin kaikkia hänen sisäistämiään oppeja ja käytössääntöjä.

ja loppujen lopuksi minun oli kuitenkin helpompi alistua jonkun toisen onnettomuuteen kuin omaani; tämä johtopäätös minun oli tehtävä, tämä opetus ammennettava, miten tahansa tapahtunutta katsoin, punnitsin, kiertelin. (213)

Juuri ennen leirin vapautumista Gyuri on siis joutunut muokkaamaan näkemystään itsestään ja niistä säännöistä, joiden mukaan hänet on kasvatettu ja joita hän on enemmän tai vähemmän noudattanut tähän asti itsestään piittaamatta.

4.2.2 Yhteenveto

Romaanin lopussa keskitysleiri on paitsi vanhentanut Gyuria fyysisesti, myös muokannut hänen sisäistämäänsä identiteettiä pakottamalla Gyurin lipsumaan siitä arvojärjestelmästä, jonka mukaan hän on koko elämänsä elänyt ja joka on ohjannut hänen päätöksiään ja näkemyksiään. Tämä arvojärjestelmän muutos näkyy romaanin lopussa melko selkeästi. Gyuri ei poistu ratikasta heti kuullessaan käskyn poistua, vaan hän jää perustelemaan omaa kantaansa; samoin puhuessaan naapurin setien kanssa hän ei suostu pitämään mielipiteitään omana tietonaan, vaikka näkee, että ne kiivastuttavat

setiä, vaan Gyuri pitää päänsä ja pitää samalla myös kiinni omasta tarpeestaan puhua – korottaen sen setien toiveen (näiden mielipiteiden myötäilystä) yläpuolelle. Siinä missä romaanin alussa Gyuri ei suostunut edes muodostamaan mielipidettä siitä, asuisiko mieluiten äitinsä vai isänsä luona (tai ainakaan hän ei suostu paljastamaan lukijalle, mikäli hänellä jonkinlainen mielipide on), romaanin lopussa hän kieltäytyy olematta paljastamatta mielipidettään; päin vastoin, Gyuri päättää kertoa mielipiteensä kaikille, jotka suinkin kysyvät.

Myös Gyurin kuullessa isänsä kuolleen ja äitipuolensa menneen uusiin naimisiin hän kuitenkin päättää hakeutua äitinsä eikä äitipuolensa luo. Tämän voi tulkita olevan viittaus siitä, että Gyuri päättää itse asiassa ensimmäistä kertaa itse asioistaan, huolimatta muiden määräyksistä tai toiveista; toisaalta se voi olla myös seurausta siitä, että äitipuolen löydettyä jonkun muun pitämään huolta itsestään Gyuri ei yksinkertaisesti koe enää isänsä toiveen pitää äitipuolesta huolta olevan Gyuria velvoittava. Kuitenkin Gyurin päätös hakeutua vapautumisensa jälkeen takaisin halveksimiensa unkarilaisten joukkoon antaa ajattelemisen aihetta siitä, kuinka pitkälle Gyuri on itse asiassa vapautunut kasvatuksensa kahleista. Palaaminen Budapestiin voidaan tulkita myös osoituksena jonkinlaisesta velvollisuudentunnosta palata huolehtimaan keskenjääneet asiat loppuun (isän toive huolehtia äitipuolesta; velvollisuus äitiä kohtaan).

5 Päätelmät

Johdannossa määriteltiin tutkimuskysymykset ja hypoteesit. Tutkimuskysymyksiä olivat, onko romaanissa laajoja häpeän ilmenemismuotoja, millaisia häpeän ilmenemismuotoja romaanissa on ja liittyykö häpeä ulkopuolisuuteen – ja jos liittyy, millä tavoin. Hypoteeseja olivat, että *Kohtalottomuudessa* on toistuvia, merkittäviä ja toisistaan erillisiä häpeän ilmenemismuotoja, ja että häpeä liittyy ulkopuolisuuteen syy-seuraussuhteen kautta, ollen joko syy ulkopuolisuuteen tai seuraus ulkopuolisuudesta.

Analyysin kautta on ilmeistä, että häpeä on *Kohtalottomuudessa* laajalti esiintyvä tunne. Teoksen lähiluku on osoittanut, että häpeä on myös monisyistä ja selkeästi eroteltavissa eri alakategorioihin, joista jokaisesta on romaanissa useita esimerkkejä. Häpeään liittyvät tekijät – häpäisyt, häpeän epäsuorat ja (tosin harvinaiset) suorat ilmaisut kerronnassa ja häpeän motivoimat teot – ovat romaanissa lähes jatkuvasti läsnä ja kietoutuvat ulkopuolisuuden tematiikkaan. Altavastaaajan häpeä ja juutalaisuuden häpeä estävät Gyuria samaistumasta kehenkään keskitysleirillä, ja leirillä heräävä unkarilaisuuden häpeä sulkee Gyurin ulkopuoliseksi muista unkarilaisista. Vielä keskitysleirin vapauduttuakin Gyuri kokee mitä ilmeisimmin olevansa ulkopuolinen unkarilaisten keskuudessa, vaikka palaakin Budapestiin ja ainakin pyrkii irtautumaan keskitysleirikokemusta edeltäneestä altavastaaajan asemastaan. Ruumiin muutoksen tuottama häpeä muokkaa Gyurin kokemusta itsestään, siis vaikuttaa hänen identiteettiinsä, ja kokonaisuutena kokemus muokkaa myös sitä arvojärjestelmää, jota seuraten Gyuri on aiemmin elänyt elämäänsä, muokaten Gyurin identiteettiä silläkin tavoin.

Ulkopuolisuuden ja häpeän suhde on romaanissa tiivis, mikä osaltaan selittyy häpeän yhteisöllisellä vaikutuksella; mm. Tomkins (Sedgwick & Frank 1995: 57) on viitannut häpeän yhdistävään ja yhteisöön sitovaan luonteeseen. Häpeä ei kuitenkaan *Kohtalottomuudessa* toimi osaksi yhteisöä ja yhteisön normeja ajavana tekijänä. Päin vastoin häpeä vahvistaa kokemusta ulkopuolisuudesta ja ulkopuolisen identiteetistä.

Ulkopuolisuus nousee analyysissa hyvin selkeästi esille. Gyuri on ulkopuolinen, ikuisesti 'toinen' – hän toiseuttaa itsensä jopa kertojan roolissa pyrkimällä olemaan objektiivinen tarkkailija varsinaisen subjektiivisen kokijan sijaan. Analysoitujen häpeän toistuvien ilmenemismuotojen perusteella häpeä myös on perusteellinen osa ulkopuoliseksi jäämisen ja jättäytymisen kokemuksessa. Häpeän ja ulkopuolisuuden suhde

ei kuitenkaan ole analyysin perusteella selkeä. Häpeä ei nouse ulkopuolisuuden yksiselitteiseksi syyksi, eikä ulkopuolisuus yksin selitä häpeää, vaan suhde tuntuu olevan molemminpuolinen. Esimerkiksi juutalaisuuden häpeää ja toisaalta ulkopuoliseksi jättäytymistä ja toiseutetuksi tulemista analysoidessa ei ole selvää, kumpi kokemuksista on primaarinen. Häpeä varmasti osaltaan ruokkii ulkopuolisuutta, ainakin siinä määrin kuin Gyuri itse päättää jättäytyä ulkopuolelle. Toisaalta tilanteissa, joissa juutalaisyhteisö jättää Gyurin ulkopuolelle (esimerkiksi tämän päätyessä uskonnollisten juutalaisten kanssa samaan työtehtävään), Gyuri kokee myös häpeää hylätyksi tulemisen kokemuksen kautta.

Häpeä siis ruokkii ulkopuolisuutta ja toisaalta ulkopuolisuus häpeää, jolloin häpeän ja ulkopuoliseksi jäämisen kehä on loputon. Ulkopuolisuuden kokemus toistuu myös *Kohtalottomuuden* sisarteoksissa, ja Eedenin (2015) artikkelin perusteella on perusteltua olettaa, että sama ulkopuolisuus ja toiseus toistuvat identiteettikuvauksissa läpi Kertészin koko tuotannon. Herääkin kysymys, onko siinä tapauksessa myös häpeä toistuva teema Kertészin tuotannossa – yhden teoksen pohjalta tällaista johtopäätöstä ei tietenkään voi vetää, mutta häpeän ja ulkopuolisuuden yhteys on *Kohtalottomuudessa* niin tiivis, että yhteyttä ja mahdollista häpeää voisi olla syytä tutkia myös muissa Kertészin teoksissa, vähintäänkin *Kohtalottomuutta* seuraavissa teoksissa *Tappio*, *Kaddish syntymättömälle lapselle* ja *Lopetus*.

Häpeä on vahvasti sidottu romaanin käännekohtiin; sekä Gyurin kuvatessa tapahtumaa, jonka jälkeen hän kokee jonkin itsessään menneen peruuttamattomasti rikki, että hänen luopuessaan elämänhalustaan lopullisesti että toisaalta myös Gyurin ymmärtäessä, että haluaisi kuitenkin elää. Nämä identiteetin kannalta olennaiset kohdat ovat myös häpeällä värittyneitä. Eedenin (2015) tulkinta, ettei romaanissa ole sijaa häpeälle ja häpäisylle, koska identiteettiä tai 'minää' ei ole, ei siis ainakaan häpeän kuvausten kannalta voi pitää paikkaansa. Syy saattaakin olla, että vaikka Gyuri hylkii kaikkia ulkopuolelta hänelle annettuja identiteettejä, hänellä on kuitenkin loppujen lopuksi lähes aina – paitsi kenties luopuessaan hetkellisesti halustaan jäädä henkiin – ulkopuolisuudesta ja toiseudesta muodostuva identiteetti.

Unkarilaisuuden ja juutalaisuuden identiteettien kieltämisen valossa Gyurille ei juuri jää omaksuttavia identiteettejä, jotka hyväksyttäisiin myös ulkopuolelta; hän päätyy olemaan joka suhteessa ulkopuolinen, mikä korostuu entisestään kerronnassa. Kertojana Gyuri on hyvin objektiivinen, sentimentaalisuutta ja sääliä viimeiseen asti

välttelevä, eikä koskaan surkuttele tapahtumia; korkeintaan kommentoi omaa aiempaa käytöstään siten kuin osaisi kerronnan hetkellä toimia paremmin. Tämä objektiivinen suhtautuminen on myös tietynlainen ulkopuolisuuden muoto; kertojana Gyuri kuvaa kokemuksiaan kuin ulkopuolelta, kuin tarinalla olisi kaikkitietävä kertoja, vaikka todellisuudessa kertoja ja kokija ovat sama henkilö. Ainoastaan ottaessaan loppunsa vastaan, luopuessaan hetkeksi kaikista häpeän kokemuksista ja identiteetistään, Gyuri kokee todellista yhteenkuuluvuutta toisen olennon kanssa; silloinkin hän tosin kokee yhteyden ruumiin kautta, ei niinkään minkään erityisen inhimillisen tai ihmisyyttä muistuttavan ominaisuuden tai luonteenpiirteen kautta. Tämä häpeän poissaolo ainoan samaistumisen kokemuksen hetkellä on mielenkiintoinen Tomkinsin teoriaan nähden. Toisaalta verrattuna Czubin (2013) teoriaan häpeän osuudesta identiteetin muodostumisessa *Kohtalottomuuden* häpeän ja ulkopuolisuuden tiivis suhde voi selittyä sillä, että Gyurin suojautumismekanismi häpeältä on nimenomaan kieltäytyä siitä identiteetistä, johon suuri osa häpäisyistä on kohdistettu, eli kieltäytyä omaksumasta juutalaisuutta. Tämän mekanismin huomioiden onkin luonnollista, että häpeä ei toimikaan yhdistävänä tekijänä vaan nimenomaan ajaa Gyuria ulkopuolisuuteen.

On syytä kiinnittää huomiota myös *Kohtalottomuuteen* kokonaisuutena ja Gyurin hahmoon tarkemmin. Gyuri on leirille lähtiessään nuori ja naiivi, mutta suurin osa tapahtumista on jälkikäteen kerrottuja – tämä naiiviksi kuvaaminen on siis myöhemmän ajan kertoja-Gyurin päätös. Kuten aiemminkin on todettu, kertojan roolissa Gyuri on myös selkeästi ikään kuin ulkopuolinen siitä, mitä hänelle on tapahtunut ja millaisessa historiallisessa kontekstissa hän kokee asioita. Kertojana hän myös jättää lukijalle kertomatta valikoituja asioita, ja toisaalta kommentoi joskus jotakin kokemaansa tai tekemäänsä jälkiviisaasti, lisäten näin häpeän kuvauksia tapahtumiin myös jälkikäteen. Kertojan pyrkimys tapahtumien objektiiviseen ja tietyllä tapaa puolueettomaan kuvailuun todennäköisesti tarkoittaa, että myös osa kokevan minän tunteista on jätetty kerrotun ulkopuolelle. Tällainen valikoiva kertominen on kuitenkin myös läsnä monissa niissä tutkimuksissa, joissa häpeää on tutkittu todellisen maailman ilmiönä – häpeän luonteen takia monella tieteenalalla sitä on tutkittu esimerkiksi kyselytutkimuksen menetelmin, jolloin kuvaukset häpeästä ovat subjektiivisia ja aineisto mahdollisesti puutteellista. Tähän suhteutettuna fiktiivisen teoksen kertojan mahdollinen epäluotettavuus tai epätarkkuus ei ole häpeän tutkimiselle este tai erityisen poikkeuksellinen tekijä.

Kohtalottomuutta on tulkittu myös ironisena teoksena (mm. Várnai 2005; Hassi 2012; Laasonen-Szilvay 2004), ja Gyurin naiivius, stereotyyppinen kansalaisuuksien kuvailu ja ajoittaiset vihjeet kyynisyydestä viittaavat nimenomaan ironiaan. Tämä mahdollisuus ironiaan on pyritty pitämään analyysissa mielessä, ja häpeän kannalta olennaisia katkelmia tulkitessa on koetettu tulkita myös katkelmissa esiintyvää ironiaa. Vaikka romaani itsessään onkin ironinen ja suorastaan jonkinlainen pastissi perinteisestä eurooppalaisesta kehitysromaanista (kuten mm. ruumiin ja sisäistetyn arvojärjestelmän muutos ja tietynlainen henkinen kasvu omien mielipiteiden muodostamisen ja ilmaisemisen suhteen vihjaavat), ironisuuden tai pastissimaisuuden vaikutus ei näy yksittäisissä häpeän kuvauksissa. Analyysi pohjautuu yksittäisille häpeään eri tavoin liittyville kuvauksille ja rakentaa useiden häpeän kuvausten pohjalta kokonaiskuvan erilaisista häpeän ilmenemismuodoista ja niiden yhteydestä ulkopuolisuuteen; ironia sen sijaan perustuu romaanin kokonaisuuteen, ja vain harvoin ironia on yksittäisen lainauksen kohdalla selvää. Silloinkin kun ironia tihkuu yksittäisestä kuvauksesta, kuten esimerkiksi Gyurin kuvaillessa uusia kasvojaan, ironia ei näy vaikuttavan häpeään ja sen yhteyksiin erityisemmin.

6 Lopuksi

Tämä tutkimus on osoittanut, että *Kohtalottomuudessa* on toistuvia, kokonaisuuden kannalta olennaisia häpeän ilmenemismuotoja. Häpeä on osoittautunut olennaiseksi osaksi myös sitä ulkopuolisuutta ja toiseutta, jota *Kohtalottomuudesta* kirjoitetuissa teksteissä on aiemminkin tutkittu. Häpeän ja ulkopuolisuuden välinen suhde on kuitenkin monimutkainen, eikä tämän tutkimuksen analyysin perusteella voida varmasti sanoa, kumpi on syy ja kumpi seuraus.

Menetelmänä teoslähtöinen tekstianalyysi on osoittautunut häpeän kannalta toimivaksi tutkimustavaksi. Myös häpeäteoriat ovat toimineet hyvin fiktiivisen teoksen teoriakehyksenä, vaikka esimerkiksi Tomkinsin affektijärjestelmä on kehitetty todellisen maailman ilmiöiden pohjalta ja on lähtökohdiltaan myös tarkoitettu todellisen maailman häpeän ymmärtämiseen. Kuten aiemminkin todettiin, usein todellisen maailman häpeää tutkittaessa aineisto voi olla samalla tavoin epätäydellistä ja epätarkkaa kuin romaanista kerätyt oleelliset lainaukset, joissa on mahdollisesti epäluotettava kertoja. Tomkinsin teoria on kuitenkin osoittautunut toimivaksi kehykseksi myös romaanin tulkinnalle.

Osittain Tomkinsin teorian toimivuus fiktion analyysissä johtunee siitä, että vaikka Tomkinsin teoria onkin tarkka, se on myös varsin laaja-alainen häpeän monimuotoisesta ja ambivalentista luonteesta johtuen. Tomkinsin teoria on ollut hyvä teoriakehys myös siksi, että se on mahdollistanut häpeän määritelmällään sen, ettei romaanissa ilmeneviä häpeän ilmauksia ole tarvinnut eritellä syyllisyydestä tai noloudesta. Erottelu näiden välillä olisi ollut haastavaa, ellei mahdotonta; *Kohtalottomuuden* kertoja nimeää tunteitaan vain harvoin, jolloin kaksi keskenään hyvin samankaltaista tunnetta olisi täytynyt erottaa toisistaan muilla keinoin. Häpeän ja syyllisyyden määritelmät vaihtelevat paljonkin eri tieteenalojen välillä, ja lisäksi joissakin tutkimuksissa (esim. Ikonen & Rechart 1993: 123; Lehtinen 1998: 124–125) todetaan, että häpeä voi muuttua syyllisyydeksi ja toisin päin, ja toisaalta kokemuksestaan kertova ei välttämättä mieti häpeän ja syyllisyyden määritelmiä viitatessaan tunteeseensa jompana kumpana, jolloin kategoriat sekoittuvat entisestään.

Tutkielma on herättänyt ajatuksia häpeän mahdollisesta läsnäolosta myös Kertészin muussa tuotannossa. Hyvin mielenkiintoista olisikin nähdä, millä tavoin häpeä ja ulkopuolisuus ilmenevät, mikäli ilmenevät, erityisesti *Kohtalottomuuden* sisarteoksissa ja millainen kuvaus identiteetistä niissä on. Vaikka romaanit eivät ole

varsinaisesti *Kohtalottomuuden* jatko-osia, samat teemat ja jopa henkilöiden nimet toistuvat niissä. Tätä tutkimusta pohjana käyttäen voisikin päästä käsiksi vähemmän tutkittujen *Tappion*, *Kaddishin syntymättömälle lapselle* ja *Lopetuksen* taustalla vaikuttaviin teemoihin ja häpeän ja ulkopuolisuuden ilmentymiin.

Lähiluvussa ja analyysissä on pyritty välttämään samaistumista *Kohtalottomuuden* päähenkilöön ja tämän kokemuksiin. Kertész ei kirjailijana kutsu lukijaa samaistumaan tapahtumiin, vaan pyrkii herättelemään lukijaa ajattelemaan. Tämä samaistumisen välttäminen on noussut esille paitsi soveliaaksi mielletyn holokaustin ymmärtämisen ja todistajuuden yhteydessä (mm. Franklin 2011: 229; Gerson 2009), myös tutustuessani Kertészin lausuntoihin aiheesta. Tunnettu unkarinjuutalainen kirjailija Nádas on kertonut keskustelleensa Kertészin kanssa siitä, onko sellaisella ihmisellä, joka ei ole kokenut holokaustia, oikeutta kirjoittaa holokaustista. Kertész oli vastannut hänelle, että tietenkin on, miksei, minkä Nádas tulkitse tarkoittavan yksiselitteisesti, ettei juutalaisellakaan kirjailijalla ole oikeutta kirjoittaa holokaustista, ellei ole kokenut sitä (Károlyi 2005). Olen pitänyt tämän lyhyen katkelman Kertészin ja Nádasin välisestä keskustelusta mielessä läpi työn kirjoittamisen, ja pyrkinyt pitäytymään häpeän tulkinnassa välttäen holokaustikokemuksen selittämistä tai analysointia, ellei häpeän täysivaltainen tulkitseminen ole ehdottomasti vaatinut sitä.

Kiitän Anna Hollstenia, joka on ystävällisesti auttanut minua tutkimuksen kirjoittamisprosessissa eteenpäin ja neuvonut kirjallisuudentutkimukseen liittyvissä asioissa. Kiitän Magdolna Kovácsia työn ohjauksesta ja kaikista unkarilaisen kirjallisuuden kursseista, jotka ovat saaneet minut kiinnostumaan Unkarin kirjallisuudesta. Kiitokset myös Janne Saarikivelle ohjauksesta ja mielekkästä seminaarista, ja kaikille seminaariin kanssani osallistuneille graduntekijöille vertaistuesta.

Lähteet

Aineisto:

KERTÉSZ, IMRE 1975 [2002]: *Sorstalanság*. Budapest: Magvető.

—— 2003: *Kohtalottomuus*. Suom. Outi Hassi. Helsinki: Otava.

Sorstalanság, Unkari 2005. Ohjaus Koltai, Lajos ja käsikirjoitus Kertész, Imre.

Lähteet:

ALTIERI, CHARLES 2003: *The Particulars of Rapture: An Aesthetics of the Affects*. Ithaca & New York: Cornell University Press.

BARTKY, SANDRA LEE 1990: *Femininity and Domination. Studies in the Phenomenology of Oppression*. New York & London: Routledge.

COHEN, SARA D. 2005: Imre Kertész, Jewishness in Hungary, and the Choice of Identity. Teoksessa *Imre Kertész and Holocaust Literature* (toim. Tötösy de Zepetek, Steven & Vasvári, Louise O.) s. 24–37. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press.

CZUB, TOMASZ 2013: Shame as a self-conscious emotion and its role in identity formation. *Polish Psychological Bulletin* vol. 44 (3), s. 245–253. (<https://www.degruyter.com/downloadpdf/j/ppb.2013.44.issue-3/ppb-2013-0028/ppb-2013-0028.pdf>) Luettu 15.12.2017.

EEDEN, MARE VAN DEN 2015: In the Beginning was the Void: Imre Kertész and the Question of Identity. Teoksessa *Identity. Concepts, Theories, History and Present Realities (a European overview)* vol. 1 (toim. Baptista, Maria Manuel), s. 139–153. Coimbra: Grácio Editor.

FRANKLIN, RUTH 2011: *A Thousand Darkresses: Lies And Truth In Holocaust Fiction*. Oxford: Oxford University Press

GERSON, SAMUEL 2009: When the Third is Dead: Memory, Mourning, and Witnessing in the Aftermath of the Holocaust. *The International Journal of Psychoanalysis*, vol. 90: 1341–1357.

GUSTAFSSON, MADELEINE 2003: Imre Kertész: A Medium for the Spirit of Auschwitz. *Nobelprize.org*, 17.11.2003. (https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/literature/laureates/2002/kertesz-article.html#footnote) Luettu 20.12.2017.

HASSI, OUTI 2012: Imre Kertész – unohtamista vastaan, ajattelun puolesta. Teoksessa *Ristiaallokoissa. Esseitä unkarilaisesta nykykirjallisuudesta* (toim. Huotari, Juhani & Huotari, Olga), s. 58–71. Helsinki: Avain.

HELLE, ANNA & HOLLSTEN, ANNA (toim.) 2017: *Tunteita ja tuntemuksia suomalaisessa kirjallisuudessa*. Helsinki: SKS.

HELLER, ÁGNES 2002: A *Sorstalanság* húsz év múlva. *Múlt és Jövő* 4/2002, s. 4–13.

IKONEN, PENTTI & RECHARDT, EERO 1993 [2010]: The origin of shame and its vicissitudes. Teoksessa *Thanatos, Shame, and Other Essays: On the Psychology of Destructiveness*. London: Harris Meltzer Trust.

- IKONEN, PENTTI & RECHARDT, EERO 1994: Häpeä psyykkisen lamaannuksen aiheuttajana. *Duodecim* 3/1994. (http://www.terveyskirjasto.fi/terveyskirjasto/tk.koti?p_artikkeli=onn00079) Luettu 20.11.2017.
- Jusqu'au dernier: Euroopan juutalaisten tarina, osa 8. Dokumenttisarja. Ranska 2015. Ohjaus Karel, William & Finger, Blanche. Yle Teema 20.6.2017.
- KAINULAINEN, SIRU & PARENTE-ČAPKOVÁ, VIOLA (toim.) 2011: *Häpeä vähän! Kriittisiä tutkimuksia häpeästä*. Turku: Utu.
- KÁROLYI, CSABA 2005: Mindig más történet. *Élet és Irodalom* 4.11.2005. (<http://nadas.irolap.hu/hu/„mindig-mas-tortenik-”-karolyi-csaba-interjuja>) Luettu 20.4.2017.
- KEEN, SUZANNE 2011: Introduction: Narrative and the Emotions. *Poetics Today* nro 32. (<https://repository.wlu.edu/bitstream/handle/11021/22537/IntroductionNarrativeandtheEmotions.pdf?sequence=1>) Luettu 15.8.2017.
- KERTÉSZ, IMRE 2003: *Kieli maanpaossa. Kaksi juhlapuhetta*. Suom. Outi Hassi. Helsinki: Otava.
- 2004: *Kaddish syntymättömälle lapselle*. Suom. Outi Hassi. Helsinki: Otava.
- 2006: *Lopetus*. Suom. Outi Hassi. Helsinki: Otava.
- 2012: *Tappio*. Suom. Outi Hassi. Helsinki: Otava.
- KERTZER, ADRIENNE 2005: Reading Imre Kertész in English. Teoksessa *Imre Kertész and Holocaust Literature* (toim. Tötösy de Zepeték, Steven & Vasvári, Louise O.) s. 111–124. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press.
- KUJANSIVU, HEIKKI 2007: Tunnustus, todistus ja toinen. Teoksessa *Tunnustus ja todistus. Näkökulmia kahteen elämän esittämisen tapaan* (toim. Kujansivu, Heikki & Saarenmaa, Laura) s. 23–46. Helsinki: Gaudeamus.
- LAASONEN-SZILVAY, LEENA 2004: Imre Kertészin Kohtalottomuus-romaanin kontrastit, ironia ja paradoksi fokalisoinnin ja vastasanat-käsitteen avulla tarkasteltuina. Pro gradu -tutkielma.
- LEHTINEN, ULLALIINA 1998: *Underdog Shame: Philosophical Essays on Women's Internalization of Inferiority*. Väitöskirja, University of Göteborg.
- LINKOLA, PENTTI 2000: Mietteitä ja muistoja vanhasta sivistyneistöstä – näkökulma vuosisadan aatehistoriaan. (<http://ikihonka.blogspot.fi/2013/09/mietteita-ja-muistoja-vanhasta.html>) Luettu 13.12.2017.
- LÖFSTRÖM, JAN 2015: Holokaustiopetus huomenna. Muistipolitiikasta sen analyysiin. *Niin & näin* nro 87, 4/2015, s. 47–55.
- MARSOVSZKY, MAGDALENA 2005: Imre Kertész and Hungary Today. Teoksessa *Imre Kertész and Holocaust Literature* (toim. Tötösy de Zepeték, Steven & Vasvári, Louise O.) s. 148–161. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press.
- MOLNÁR, SÁRA 2005: Imre Kertész's Aesthetics of the Holocaust. Teoksessa *Imre Kertész and Holocaust Literature* (toim. Tötösy de Zepeték, Steven & Vasvári, Louise O.) s. 162–170. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press.
- MUNT, SALLY R. 2007: *Queer Attachments. The Cultural Politics of Shame*. Hampshire: Ashgate.
- NGAI, SIANNE 2005: *Ugly Feelings*. Cambridge: Harvard University Press.
- NUSSBAUM, MARTHA 2001: *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions*. Cambridge & New York: Cambridge University Press.
- PROBYN, ELSPETH 2005: *Blush: Faces of Shame*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- PUUMALA, ANNE 2003: Matka selviytymisen äärirajoille ja takaisin. *Ilkka* 20.8.2003.

- RIDING, ALAN 2006: The Holocaust, From a Teenage View. *The New York Times* 3.1.2006. (<http://www.nytimes.com/2006/01/03/movies/MoviesFeatures/the-holocaust-from-a-teenage-view.html>) Luettu 23.11.2017.
- ROSENFELD, ALVIN H. 2011: *The End of the Holocaust*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.
- Ruotsin akatemia 2002: The Nobel Prize in Literature 2002: Imre Kertész. Lehdistötiedote 10.10.2002. (https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/literature/laureates/2002/press.html) Luettu 10.8.2017.
- SAARELAINEN, ILPO 2004: Jouluhartaus 21.12.2004. (<http://koulut.kontiolahti.fi/lukio/ilpo/Joulu04.html>) Luettu 15.8.2017.
- SEDGWICK, EVE KOSOFSKY & FRANK, ADAM (toim.) 1995: *Shame and Its Sisters. A Silvan Tomkins Reader*. London: Duke University Press.
- VÁRNAI, PAUL 2005: Holocaust Literature and Imre Kertész. Teoksessa *Imre Kertész and Holocaust Literature* (toim. Tötösy de Zepeték, Steven & Vasvári, Louise O.) s. 247–257. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press.
- WILHELMSSON, PUTTE 2006: Häpeä jää elämään. *Turun Sanomat* 26.2.2006. (<http://www.ts.fi/kulttuuri/kirjat/arviot/1074103607/Hapea+jaa+elamaan>) Luettu 14.12.2017.
- YOUNG, JAMES E. 1990: *Writing and Rewriting the Holocaust: Narrative and the Consequences of Interpretation*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.

Sanakirjat:

- Kielitoimiston sanakirja*: Häpeä. (<http://www.kielitoimistonsanakirja.fi/hapea>) Luettu 8.8.2017.
- Merriam-Webster*: Phenomenology, phenomenological. (<https://www.merriam-webster.com/dictionary/phenomenology>) Luettu 8.8.2017.